

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İÇ VE DIŞ POLİTİKADA
ÇEŞİTLİLİK: 1965-1971

Tuba Ünlü Bilgiç

İÇ VE DIŞ POLİTİKADA ÇEŞİTLİLİK: 1965-1971

Giriş

1965 yılı Türk siyasi hayatında Süleyman Demirel’li yılların başlangıç tarihidir. Demirel, ele alınan dönem zarfında Adalet Partisi (AP) içindeki tüm rakiplerini bertaraf etmeyi başararak Tekil’in ifadesiyle “*maalesef tek adam*” haline gelmiştir.³³³ Hizip savaşları sadece AP’yi değil diğer büyük parti olan CHP’yi de etkilemiş, hatta zaman zaman siyaseten kilitlemiştir. Çatışma, partiler içi çekişmelerle sınırlı kalmamış, kendileri hiç de homojen olmayan ama kabaca sağ ve sol olarak ikiye bölünen bloklar arasındaki acımasız ve kanlı bir kavga şekline bürünerek sokağa taşmıştır. Oysa karşıtlığın (antagonizma), demokrasinin temel taşlarından biri olduğu³³⁴ düşünülürse, 1965-1971 döneminde belki de ilk kez demokrasi alanının her türlü görüşün, kimliğin ve farklılığın ifadesine izin verecek şekilde genişletilmesine yönelik bir adım atıldığı iddia edilebilir. Ancak sürece siyaset dışı bir müdahale olduğu için demokrasi deneyinin, nihayetinde, farklılıklar ve bunların hegemonik söylem karşısındaki duruşlarına ilişkin olarak, ne yöne evrileceği cevaplanmamış bir soru olarak kalmıştır. Sonuç demokrasinin

³³³ Füzruzan Tekil, *Türk Demokrasisi İçinde Süleyman Demirel* (İstanbul: Göktürk Yayınları, 1975), 71. Tekil bu tabiri bir üzüntü ifadesi olarak değil tam aksine Demirel’in zeka ve yeteneğinin rakibi olamayacağını vurgulamak amacıyla kullanmıştır.

³³⁴ Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards A Radical Democratic Politics* (New York: Verso, 2001).

olgunlaşması yerine, Türk siyasetinin artık klasikleşmiş sloganları üzerinden yürütülen ve demokratik çatışma kültüründen uzak ve hatta kısıtlayıcı, “*liberal olmayan*”³³⁵ bir sistemin temellerinin atılması olmuştur.

Adalet Partisi

II. Büyük Kongre

AP’nin ilk genel başkanı Ragıp Gümüşpala Haziran 1964’te vefat etmiştir. Gümüşpala başkanlığa tesadüfen seçilmiş bir lider değil; emekli genelkurmay başkanı olması sebebiyle askerler tarafından AP’nin rövanşist bir partiye dönüşmesine karşı, eski DP’liler tarafından da askerın baskısına karşı garanti olarak görülmüştü.³³⁶ Bu nedenle, Gümüşpala’dan boşalan başkanlığı doldurabilmek için benzer dengelerin göz önünde bulundurulması gerekmiştir. Bu süreçte, pek de homojen bir parti olmayan AP’yi teşkil eden çeşitli gruplar kendi başkan adayları ile ortaya çıkmışlardır. Ordu ile iyi ilişkiler yürütmek isteyenlerin adayı zamanında Celâl Bayar’ın da yaverliğini yapmış olan emekli Orgeneral Tekin Arıburun ve mukaddesatçı kanadın tercihi Ali Fuat Başgil olurken, Sadettin Bilgiç milliyetçi-muhafazakâr ve DP rövanşistlerinin temsilcisi ve en kuvvetli aday idi.³³⁷ 1962 yılında üye olduğu AP’den bir dönem uzak kalan Demirel ise askerın kurduğu sistemle daha az sorunlu olan, ılımlıların, liberallerin ve iş çevrelerinin desteklediği “Batıcı” bir isim olarak öne çıkmıştır. Kongre süresince en güçlü iki aday olan Demirel ile Bilgiç (ve destekçileri) arasında propaganda savaşı yaşanmıştır. Neticede, Demirel 27-29 Kasım 1964’te yapılan AP’nin II. Büyük Kongre’sinde yeni genel başkan olarak seçilmiştir. Bilgiç’in “27 Mayıs karşıtı”, “gerici” ve “seçimleri kazansa dahi askerın iktidara gelmesine izin vermeyeceği bir kişi” olarak sunulduğu için seçimi kaybettiği izlenimi yaygındır.³³⁸ Öte yandan, Demirel için de

³³⁵ Fareed Zakaria, “The Rise of Illiberal Democracy,” *Foreign Affairs* 76, No. 6 (1997): 22-43.

³³⁶ Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (New York: Routledge, 1993), 138.

³³⁷ Ahmad, *The Making*, 138.

³³⁸ Sadettin Bilgiç, *Hâtıralar* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998), 132; Ayşegül Komsuoğlu, *Siyasal Yaşamda Bir Lider: Süleyman Demirel* (İstanbul: Bengi Yayınları, 2008), 132-136.

‘Batı’nın/ABD’nin’ veya ‘yurtdışı büyük sermayenin adamı’ ve Mason olduğuna dair söylentiler yayılmıştır. Demirel’in Bilgiç karşısında bu yarışı kazanmış olması rekabeti bitirmemiş hatta parti içinde ‘Bilgiççiler (veya Hışımlılar)’ ve onun karşısında da ‘Yeminliler’ olarak bilinen iki grup ortaya çıkmıştır.³³⁹

Ürgüplü Hükümeti

Demirel genel başkanlığa seçildikten hemen sonra ilk siyasi amacını “226 oyu bulur bulmaz İnönü hükümetini düşürmek”³⁴⁰ olarak açıklamıştır. Gerçekten de 13 Şubat 1965 tarihindeki bütçe oylamasında çoğunluğu sağlayamayan III. İnönü Hükümeti düşmüş; böylece Demirel ilk siyasi başarısını kazanmıştır. Bu tarihten sonra iyice güçsüzleşen CHP’nin yeni bir koalisyon hükümeti daha kurması mümkün görünmüyordu. Cumhurbaşkanı Gürsel de ağırlığını AP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Millet Partisi’nden (MP) oluşacak bir koalisyonun yanı sıra koymuştu. Ancak yeni hükümete kimin başkanlık edeceği hususunda bir görüş birliği yoktu. AP her ne kadar 1963 yerel seçimleri ile 1964 Cumhuriyet Senatosu kısmi yenileme seçimlerinden birinci parti olarak çıkmış olsa da, Gürsel’in Demirel’i başbakan ilan etmeye niyeti olmadığı anlaşılıyordu. Bazıları Demirel’in o tarihte milletvekili olmamasını prosedürel engel olarak görürken³⁴¹, Ahmad’a göre Gürsel 41 yaşındaki Demirel’i henüz genç bulduğu ve yıpranmasını istemediği için başbakanlığı teklif etmemiştir.³⁴² Bu ortamda başbakanlık için ODTÜ Rektörü Kemal Kurdaş ve Ankara Üniversitesi Rektörü İhsan Doğramacı’nın isimleri geçiyordu. Sonuçta, Şubat 1965’te bağımsız Senato üyesi Suat Hayri Ürgüplü başbakan olarak atanmış ve AP’nin başkanı

³³⁹ Bilgiç, 150.

³⁴⁰ Süleyman Demirel, *Yazdıkları ve Söyledikleri* (Ankara: Doğu Yayıncılık, 1965), 57.

³⁴¹ Çaylak ve Baran Demirel’in Cumhurbaşkanlığı kontenjanından senatör olarak Meclis’e girebileceğini ileri sürmüştür. Çaylak, Adem ve Baran, Hüseyin. “Türkiye’de Kemalist Rejimin Ordu ile Pekişmesi ve Darbeler Arası Dönem (1960-1970),” içinde *Osmanlı’dan İki Binli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, ed. Adem Çaylak ve diğerleri (Ankara: Savaş Yayınevi, 2009), 437.

³⁴² Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975* (London: C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, 1977), 224.

çektiği dört partili bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Henüz milletvekili bile olmayan Demirel ise Meclis dışından atanmak suretiyle başbakan yardımcılığını üstlenmiştir. Böylece darbe sonrasında CHP’siz ilk hükümeti kurulmuştur. AP ve DP geleneğinden geldiği iddia edilebilecek diğer partilerin CHP’yi dışarıda bırakacak şekilde bir hükümet kurabilmiş olması bazıları tarafından askerinin artık AP’nin iktidara gelmesine itiraz etmeyeceğinin bir işareti olarak yorumlanmıştır.³⁴³

10 Ekim 1965 genel seçimlerine kadar ülkeyi yönetecek olan AP koalisyon hükümetinin çalışmaları genellikle seçimlere yönelik olmuştur.

1965 Seçimleri

1965 seçimleri öncesinde CHP, CKMP ve YTP’nin de desteğini alarak seçim kanunu barajlı nispi temsil sisteminden ‘milli bakiye’ formülüne dayanan nispi temsil seçim sistemine değiştirmiştir. Milli bakiye sistemi, ülke çapında hiçbir oyun boşa gitmemesi prensibine dayalı küçük partileri kayıran bir sistemdir. AP, güçlü bir hükümet yerine koalisyonlara yol açacağı gerekçesiyle yeni sisteme karşı çıkmış ancak kanunun değiştirilmesini engelleyememiştir. Bazı gözlemciler, CHP’nin artık seçimleri kazanma umudunu yitirdiği için en azından AP’nin Meclis’te ezici bir çoğunluk kazanmasını önlemek amacıyla bu değişikliği yaptığını ileri sürer.³⁴⁴ Ancak yine de seçimlerden AP yüksek bir oy oranı (%52,9) ile çıkmış; 1960’dan bu yana ilk kez tek parti iktidarı tesis edilebilmiştir.

Celâl Bayar’ın kızı Nilüfer Gürsoy ve Adnan Menderes’in oğlu Aydın Menderes gibi isimlerle seçime giren AP, seçmenin gözünde artık DP’nin gerçek ve tek mirasçısı olarak öne çıkmıştır. Bu kez oylar bir önceki seçimde olduğu gibi DP mirasında söz sahibi olmak isteyen diğer partilere dağılmamıştır.³⁴⁵ Koalisyon hükümetlerinin özellikle kır-

³⁴³ Örneğin bakınız İsmet Giritli, “Turkey since the 1965 Elections,” *Middle East Journal* 23, No. 3 (1969): 352.

³⁴⁴ Joseph S. Szyliowicz, “The Turkish Elections: 1965,” *Middle East Journal* 20, No. 4 (1966): 480. Seçim sisteminin detaylı açıklaması için bkz. Szyliowicz, 478-480.

³⁴⁵ Szyliowicz, 491.

sal kesime yönelik yanlış politikaları bu oyların AP'ye akmasına sebep olmuştur.³⁴⁶ Ayrıca çok açık ve tutarlı bir ideolojisi yokmuş gibi görünmesine rağmen Demirel'in halktan biri olarak halkın yanında olan bir lider imajı çizmesi seçim başarısında önemli rol oynamıştır.

Cumhurbaşkanlığı Seçimi

Ağır bir rahatsızlık geçiren ve tedavi için ABD'ye gönderilen Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in bir daha göreve dönemeyeceği anlaşılınca yerine AP ve Demirel'in desteklediği dönemin Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın adı öne çıkmıştır. Sunay ordudan istifa etmiş ve 28 Mart 1966 tarihinde Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Her ne kadar Sunay bazıları tarafından Demirel'in ve AP'nin adamı olarak görülse de³⁴⁷, Cumhurbaşkanlığı makamının bir sivil yerine asker tarafından doldurulması AP içinde huzursuzluğa sebep olmuş ancak "AP hükümetinin huzur içinde çalışabilmesi" için gerekli bir adım olarak değerlendirilmiştir.³⁴⁸ Seçimin ardından AP iktidarı ile asker arasındaki ilişkilerin sorunsuz olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Örneğin, MGK Genel Sekreteri Tümgeneral Refet Ülgenalp, Nisan 1966'ta İstanbul'da gençlik örgütleri, gazeteciler ve üst düzey yetkililer ile yaptığı bir dizi toplantıda öğrenci gruplarının birbirleri aleyhine kışkırtılmasından, irticadan ve sağcıların yürüttüğü aşırı komünist karşıtı faaliyetlerden şikâyet etmiştir. Söz konusu tavrın genel olarak sağcılar hedef aldığı ve özel olarak da hükümete bir uyarı niteliği taşıdığı düşünülmüştür. AP milletvekili Mevlüt Yılmaz Meclis'te bir konuşma yaparak Ülgenalp'ın bu ifadelerinden dolayı yargılanması gerektiğini dile getirmiş ancak AP yönetimi Yılmaz ile aynı görüşte olmadığını duyurmuştur.³⁴⁹

³⁴⁶ Syzliowicz, 491.

³⁴⁷ Ahmad, *The Turkish Experiment*, 193.

³⁴⁸ Örneğin bkz. Bilgiç, 157.

³⁴⁹ A-128, POL 13 TUR, POL 23 TUR, George A. McFarland'dan (İstanbul Konsoloslugu) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Mayıs 1966.

Bu dönemde parti içi muhalefet hız kesmeden devam etmiştir. Kasım 1966’taki III. Büyük Kongre’de Demirel’in ezici bir çoğunlukla yeniden genel başkanlığa seçilmesini Ahmad, parti içindeki liberal kanadın mukaddesatçılar karşısındaki zaferi olarak yorumlamaktadır.³⁵⁰ Nitekim Ekim 1967’de bu kanadın en önemli ismi Osman Turan partiden ihraç edilmiştir. Bu arada, Osman Yüksel Serdengeçti³⁵¹ ve Gökhan Evliyaoğlu gibi aşırı milliyetçi kanadın temsilcileri de Alparslan Türkeş’in partisi CKMP’ne katılmışlardır. Bu kopuşlar Necmettin Erbakan’ın kurduğu Milli Nizam Partisi’ne (MNP) geçişlerle devam edecek, böylelikle AP ideoloji anlamında merkez sağa daha da yaklaşacaktır. Söz konusu gelişme sermaye çevreleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.³⁵² Demirel’in özel sektör yanlısı açıklamalarına rağmen bu “köy çocuğu”nun parti içindeki aşırı muhafazakârlarla birlikte irticanın yayılmasını körükleyeceğinden ve dolayısıyla ekonomik kalkınmaya sekte vuracağından korkan işadamları, artık AP’yi modern ve kendilerine yakın bir parti olarak görmeye başlayacaklardır.

Af Meselesi

AP’nin bu dönem zarfında özellikle önem verdiği konuların başında af meselesi geliyordu. DP’lilerin mesleklerini yapabilmeleri ve memuriyete dönmeleri, AP hükümeti döneminde, 8 Ağustos 1966’da, çıkarılan 730 sayılı af kanunu ile mümkün olmuştur. Aynı zamanda müebbet hapse mahkûm olan diğer DP’liler de affedilerek tahliye edilmişlerdir.³⁵³ Eski DP’lilere siyasi hakların iadesine ilişkin af meselesi ise çözülemeyerek gündemde kalmaya devam etmiştir. 1968 yılı başında Celâl Bayar’ın eski

³⁵⁰ Ahmad, *The Turkish Experiment*, 242.

³⁵¹ Örneğin Serdengeçti kongre sonrası *Yeni İstanbul* gazetesinde yazdığı sert yazılarla Demirel’in din politikası, özellikle de Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Bedrettin Elmalı’nın görevden alınıp yerine daha ılımlı olarak gördüğü Ali Rıza Hakses’in atanmasını eleştirmiştir. Bu eleştiriler Serdengeçti’nin partiden ihracında etkili olmuştur. A-409, *POL 12 TUR*, Christopher Van Hollen’dan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 6 Ocak 1967.

³⁵² A-80, *POL 12 TUR*, Wharton D. Hubbard’dan (İstanbul Konsolosluğu) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 30 Ocak 1967.

³⁵³ Bilgiç, 96.

DP'lileri bir araya getirerek kurduğu '*Bizim Ev*' isimli kulüp bu konuda bir baskı grubu oluşturmuştur. Bilgiç liderliğindeki parti içi muhalefet de af meselesini aynı yıl IV. Büyük Kongre'de gündeme getirmiş ve oybirliği ile karar alınmasını sağlamıştır. Demirel'in bu durumdan çok da memnun olmadığı ileri sürülür. Bayar, Demirel'in Cumhurbaşkanı Sunay'a, kararın "sadece temenni olduğunu Meclis'e getirmeyeceğini" bildirdiğini iddia eder.³⁵⁴ Ancak önerge AP'liler tarafından yine de Meclis'e getirilmiş ve İnönü'nün akıllıca bir siyasi manevrası ile CHP'nin destek vermesi üzerine 14 Mayıs 1969 tarihinde 309 oy alarak geçmiştir. Bu durum askerlerin şiddetli tepkisine yol açmıştır. Af kararının Senato'dan da geçmesi halinde Genelkurmay Başkanı Tağmaç ve Kuvvet Komutanları "Anayasayı korumak için her türlü tedbirin alınacağını"³⁵⁵, Cumhurbaşkanı Sunay istifa edeceğini³⁵⁶ açıklamışlardır. Askerlerin yasa teklifinin Meclis'ten geçmesi konusunda, Demirel'den ziyade İnönü'yü suçladıkları bilinmektedir.³⁵⁷ Bu sebeple, Fahri Özdilek başkanlığındaki tabii senatörler (Milli Birlik) İsmet İnönü'ye bir muhtıra vermişlerdir.³⁵⁸

Bütün bu gelişmeler nedeniyle, Demirel "*siyasi hakların iadesi vazifemiz de, Orduyu rencide ettirmemek vazifemiz değil mi?*"³⁵⁹ diye sorduğu AP Senato grubundaki meşhur konuşması ile yasa teklifinin Senato'dan çekilmesini ve görüşülmesinin 12 Ekim 1969 seçimleri sonrasına ertelenmesini sağlamıştır. Demirel'in bu tutumunda eski DP'lilerin siyasete dönerek kendisine rakip olmasını istememesinin ötesinde, seçim öncesi askerle karşı karşıya kalmama arzusunun belirleyici olduğu ortaya çıkmaktadır.³⁶⁰ Bu arada, Demirel'i protesto eden AP milletvekilleri Nilüfer Gürsoy ile DP'li eski Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu'nun

³⁵⁴ Abdi İpekçi, "Her Hafta Bir Sohbet: Celâl Bayar," *Milliyet*, 10 Eylül 1973, 9.

³⁵⁵ *Milliyet*, 18 Mayıs 1969.

³⁵⁶ *Milliyet*, 17 Mayıs 1969.

³⁵⁷ Ahmad, *The Turkish Experiment*, 200.

³⁵⁸ *Milliyet*, 16 Mayıs 1969.

³⁵⁹ *Milliyet*, 22 Mayıs 1969.

³⁶⁰ Tanel Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 48. Nitekim Zürcher, eski DP'li yöneticilerin başlangıçtan itibaren Demirel'i sadece zamanı geldiğinde görevi devredecek geçici bir lider olarak gördüklerini ileri sürer. Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History* (London: I.B. Tauris, 2004), 251.

eşi Neriman Aġaoġlu hem partiden hem de milletvekilliġinden istifa etmişlerdir.

Seçimden sonra tekrar görüşülen tasarı 6 Kasım 1969'da Senato'da kabul edilmiştir. Ancak Anayasa'da yapılan deġiřiklik Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) başvurusu zerine 16 Haziran 1970 tarihinde Anayasa Mahkemesince usl yönünden iptal edilmiştir. Deġiřiklik ancak 16 Haziran 1974 tarihinde yasalaşabilecektir.

Demirel'in, DP'nin mirasına talip bir partinin genel başkanı olarak, DP'lilerin affı konusunda açıkça isteksiz bir tavır takınması AP içerisinde artık baġımsızlıġını ilan etmesi olarak yorumlanmıştır.³⁶¹

1969 Seçimleri

Daha 1965 seçimlerinde milli bakiye sistemine karşı çıkan AP, 12 Ekim 1969 seçimleri öncesinde bu defa kendisi deġiřiklik yaparak, Meclis'e girecek parti sayısını azaltacaġı ve büyük partilerin daha fazla temsilci çıkarmalarını saġlayacaġı düşünülen barajlı D'Hondt sistemini getirmiştir. Ancak TİP'in konuyu taşıdığı Anayasa Mahkemesi baraj şartını anayasanın eşitlik ilkesine aykırı bulmuş ve yasayı iptal etmiştir. Bu sebeple, 1969 seçimlerinde barajsız D'Hondt sistemi uygulanmıştır.

12 Ekim 1969 seimleri³⁶² çok partili sisteme geildiġinden bu yana en düşük seçmen katılımı olan ve neredeyse tüm partilerin oy kaybettiġi bir seçim olmuştur.³⁶³ AP oy oranındaki düşüşe (%6,34) raġmen yeni seçim sistemi sayesinde Meclis'teki sandalye sayısını 16 artırmıştır. Öte yandan, seçim sistemi küçük partilere ciddi miktarlarda oy ve sandalyeye mal olmuştur. Özellikle TİP'in milletvekilliġi sayısının 2'ye dşmş olması sol kesimler arasında radikalleşmeye yol aımiştır.

Parti içinde yıllardır devam eden çekişme 1969 seçimleri sonrasında iyice şiddetlenmiştir. Bilgiç ve destekçilerine bu kez Bakanlar Kurulu'nda

³⁶¹ Komsuoġlu, 154.

³⁶² 1969 genel seçiminin atmosferi hakkında bilgi için bakınız W. M. Hale, "Aspects of the Turkish General Election of 1969," *Middle Eastern Studies* 8, No. 3 (1972): 393-404.

³⁶³ Hikmet Sami Türk, "Türk Seçim Sisteminde Oy Hakkı," *AÜHF Dergisi* 26, No. 3-4 (1969): 79.

yer verilmemiş ve Demirel'in bu isimleri tasfiye edeceği izlenimi doğmuştur. Bunun üzerine Bilgiççiler 17 Ocak 1970 tarihinde "72'ler muhtırası" olarak bilinen ve doğrudan Demirel'e uyarı niteliğinde olan bir eleştiri mektubu vermişlerdir.³⁶⁴ 11 Şubat 1970 Meclis bütçe görüşmelerinde 41 Bilgiç taraftarı AP milletvekili ve daha önce partiden ihraç edilmiş 5 milletvekili ret oyu kullanmıştır. Böylece üç gün sonra istifa eden AP hükümeti düşmüştür. AP dışındaki partiler hükümet kuracak çoğunluğu oluşturamadıkları için Sunay, hükümet kurma görevini Demirel'e vermiştir. 6 Mart 1970 tarihinde Üçüncü Demirel Hükümeti kurulmuştur. Ancak Demirel artık kendi partisi içinde de güçsüzleşmiştir. 41'lerin katılmadığı oylamada hükümet, zorlu siyasi manevralar sonucu 15 Mart tarihinde güvenoyu alabilmiştir. Fakat nihayetinde Sadettin Bilgiç'in başını çektiği 25 milletvekili partiden ihraç edilmiştir. Sonunda tamamı partiden kopan bu grup 1971 yılı sonlarında Demokratik Parti adıyla Celâl Bayar'ın da desteklediği yeni bir parti kurmuştur. Bütün bu gelişmelerin sonucunda 21 Eylül 1970 tarihinde yapılan V. Büyük Kongre'de artık Demirel'in karşısında kayda değer bir muhalif güç kalmamıştır.

Parti içindeki bu çekişmeyi liderlik kavgasının ötesinde parti tabanındaki toprak sahibi ve sermayedar çatışması olarak okuyanlar vardır. Örneğin Çavdar, zaman içerisinde sanayicilerin, Anadolu eşrafı, ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri, esnaf ve küçük zanaatkârlar karşısında, AP'nin ekonomik politikaları da sayesinde, daha etkili hale geldiklerini; hatta 1970'lerin başında Anadolu tüccarlarının, dış tekellerin de yardımı ile içeride tekelleşen bu sanayicilerin acentesi durumuna düştüklerini yazar.³⁶⁵ Çavdar'a göre, partiden kopuşlar "AP'nin sanayicinin partisi olma yolunda büyük bir engeli aşmasını da simgelemektedir"; zaten partinin ilk icraatı da sanayiciler lehine adımlar atarak vergi reformu ve devalüasyon kararı almak olacaktı.³⁶⁶

³⁶⁴ Metin için bkz. Bilgiç, 196-204.

³⁶⁵ Tefik Çavdar, "Adalet Partisi," içinde Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983): 2093.

³⁶⁶ Çavdar, "Adalet Partisi", 2094.

Bu arada 1970 yılı oldukça çalkantılı geçmiştir. Aşağıda daha detaylı açıklanacağı gibi, ülkede üniversiteler çalışamaz halde, fabrikalar grevde, ekonomi kötüleşmiş durumdadır. 15-16 Haziran’da gerçekleşen görülmemiş boyuttaki işçi gösterilerinin ardından sıkıyönetim ilan edilmiştir. Ayrıca Demirel 25 Ocak ve 21 Kasım 1970 tarihlerinde iki kez Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur’un muhtıra benzeri mektuplarına muhatap olmuştur.³⁶⁷ MGK da Mart 1970 itibarıyla “*devletin rejime karşı taşkınlığı önleyeceğini*” ilan etmiştir. MGK bildirisinde, öğrenci olaylarının üniversite özerkliği sınırlarını aştığı ve üniversitelerin silahlı kişilerin yuvası haline geldiğinden bahisle, “devletin bütün imkânları ile” “rejime, memleket ve millet bütünlüğüne ve vatandaşı tedirgin etmeye yönelmiş... hareketlerin karşısında bulunduğu” duyurulmuştur.³⁶⁸ Artık 1971 yılı başlarında pek çok kesim askeri bir darbenin kaçınılmaz olduğunu düşünmeye başlamıştır.

AP: Kimlik ve İdeoloji

1967 yılında yazan Sherwood, AP’yi Yakın Doğu’nun tek gerçek ‘temelleri halka dayalı’ (*grassroots*) siyasi partisi olarak görür; AP’nin halk nezdindeki cazibesinin de, ideolojik bir hareket olmaktan ziyade, eski elitin yerini almak isteyen ve giderek güçlenen küçük ve orta sermaye sahiplerine hitap edebilmesinden kaynaklandığını belirtir.³⁶⁹ AP, başlangıçtan itibaren ideolojik bir birliği olmayan, birbirine zıt çıkarılara sahip sayılabilecek grupların koalisyonu görünümünde idi. Parti bünyesinde aynı anda büyük sanayiciler ile küçük esnafı, köylüler ile toprak ağalarını, İslamcılar ile Batıcı laik entelektüelleri, askerler ile ordu düşmanlarını, etnik milliyetçiler ile liberalleri barındırıyordu.³⁷⁰

³⁶⁷ Bu süreç hakkında daha fazla bilgi için bkz. Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi-Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine* (İstanbul: İletişim, 2009), 303-308.

³⁶⁸ Milliyet, 29 Mart 1970.

³⁶⁹ W. B. Sherwood, “The Rise of the Justice Party in Turkey,” *World Politics* 20, No. 1 (1967): 54-65.

³⁷⁰ Zürcher, 251; Ahmad, *The Turkish Experiment*, 241; Tanel Demirel, “Adalet Partisi,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm*, Cilt 7, ed. Murat Yılmaz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 548.

Bu grupları bir araya getiren, ilk aşamada 27 Mayıs karşıtlığı ve daha derinde “başta CHP olmak üzere TSK’nın önemli bir kesimi, üniversite öğretim üyeleri, basın ve yüksek bürokratlarca temsil edildiğine inanılan bürokratik-devletçi ittifaka ve onun temsil ettiğine inanılan zihniyet ve politikalara muhalif olma durumu” idi.³⁷¹ Parti bir bakıma, DP’den sonraya ortaya çıkmış en büyük “*anti-elit*” gruplaşma idi.³⁷² Bu yüzden, parti anti-Kemalist olmasa da “*tarihsel ve kaçınılmaz olarak Kemalistlerle husumet içerisindedir*”.³⁷³ Tanel Demirel’e göre, parti ancak Demirel ile birlikte siyasi ve ekonomik bir kimlik belirleme ve dolayısıyla gerçek anlamda partilileşme sürecine girmiştir.³⁷⁴ Ancak bu süreç sancısız gerçekleşmemiş, Demirel partiyi bir arada tutabilmek için çeşitli yöntemler denemiştir. En sık başvurduğu yöntemler, partinin (özellikle seçim zamanlarında cemaatlere yaklaşmak şeklinde tezahür eden) gelenekselci ve İslami yanı ile (solculara baskı uygulamak şeklinde tezahür eden) komünist karşıtlığını vurgulamak olmuştur.³⁷⁵ Bu sebeple, zaten gittikçe polarize olan Türk siyasi düzleminde CHP AP’yi irticacı, AP de CHP’yi komünist olmakla suçlamıştır.³⁷⁶

AP ‘sistem karşıtı’ bir parti olmamış ancak sistemin belirli ve katı bir yorumunu ‘halka rağmen halka dayatan’ ve bunu yaparken de halka yüksekte bakarak merkezin nimetlerinden faydalanmasını engelleyen seçkin sınıflara karşı mücadele yürütmeyi ana hedefi olarak sunmuştur. Zaten Demirel’e göre demokrasi “*bir milli irade rejimidir*”.³⁷⁷ Ayrıca Demirel, Atatürkçülüğü ilerleme, medenileşme ve hâkimiyetin millete ait

³⁷¹ Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji*, 39; Demirel, “*Adalet Partisi*”, 548.

³⁷² A-622, *POL 15 TUR*, Christopher Van Hollen’dan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 14 Mart 1966.

³⁷³ Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri: Bir İklemin Anatomisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 47.

³⁷⁴ Tanel Demirel bu durumu Demirel’in, partinin kapatılması ihtimali gibi büyük ve temel sorunlarla mücadele eden kendisinden öncekilere göre daha rahat bir siyasi ortamda hareket etmesine bağlamıştır. Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji*, 39.

³⁷⁵ Zürcher, 251.

³⁷⁶ A-146, *POL 23 TUR*, Christopher Van Hollen’dan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 2 Eylül 1965.

³⁷⁷ Süleyman Demirel, *Adalet Partisi Genel Başkanlığına Adaylığımı Neden Koyuyorum?* (Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1964), 11.

olmasından ibaret addetmiş³⁷⁸, bununla da AP’nin temsil ettiği iddia edilen ‘milli irade’nin talepleri arasında bir çelişki görmemiştir.

Bu çerçevede, kendi şahsında da geleneksellik ile modernliği birleştiren ‘halkın gerçek temsilcisi çoban Sülü’, çağdaşlık/modernleşme ve dini değerler arasında bir uyumsuzluk olmadığı fikrini yaymaya çalışmıştır. Partinin reddettiği modernleşme kavramı değil, yıllardır CHP ile özdeşleşmiş belli bir modernleşme projesidir.³⁷⁹ Zira Demirel’e göre, CHP modernleşme veya Batılılaşma adına “dini motiflerle bezenmiş yaşam tarzına sırt çevirmiştir”.³⁸⁰ Oysa AP modernleşmenin maneviden ziyade maddi yönünü vurguladığı³⁸¹ için Türk toplumunun değerleri ile barışık bir şekilde modernleşmek (yani ilerlemek) mümkündür.

Öte yandan, Demirel’in AP’si komünizm karşıtlığı ve Batı yanlılığı ile öne çıkmış; radikal sağcı bir çizgi benimsememiş³⁸², ileriki dönemlerde uçlarda yer alan görüşlerin temsilcilerini partiden ayrılmak zorunda bırakarak nispeten ılımlı bir parti hüviyetine bürünmüştür. Hatta AP’nin DP’ye oranla temel hak ve özgürlükler konusunda da liberal bir tutum takındığı söylenebilir. Demirel’in öğrenci olayları karşısında en azından başlarda izlediği nispeten toleranslı tutumun, benzer olaylara ilişkin politikası 27 Mayıs’ta aleyhine kullanılan DP ile aynı kaderi paylaşma korkusundan kaynaklandığı ileri sürülür.³⁸³

AP: Ordu ile İlişkiler

Türkiye’de sadece AP için değil herhangi bir parti için hükümet edebilmenin en temel şartlarından biri ordu ile sorunsuz ilişkiler yürütebilmek olmuştur.³⁸⁴ AP özelinde ise asker ile kurulacak ilişkinin düzeyi ve içeriği başlı başına siyasi bir mesele olarak öne çıkmıştır. 27 Mayısçılar

³⁷⁸ Tanıl Bora, “Süleyman Demirel,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm*, 553.

³⁷⁹ Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji*, 79.

³⁸⁰ Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji*, 101.

³⁸¹ Bora, “Süleyman Demirel”, 553.

³⁸² Avner Levi, “The Justice Party, 1961-1980,” içinde *Political Parties and Democracy in Turkey*, ed. Metin Heper ve Jacob M. Landau (New York: I.B. Tauris, 1991), 139.

³⁸³ A-868, *POL 1 TUR*, WC Burdett’ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 29 Ekim 1968. Ayrıca bkz. Demirel, “*Adalet Partisi*”, 552.

³⁸⁴ A-414, *POL 2 TUR*, Ankara Büyükelçiliği’nden ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 10 Ocak 1967.

daha 1960'ta DP'nin yeniden canlandırılmasına izin verilmeyeceğini açıkça ortaya koymuşlardır. Bu sebeple, DP'nin devamı olduğu iddiasıyla ortaya çıkan AP, kuruluşunun ilk günlerinden itibaren bir varoluş mücadelesi ve “meşruiyet kazanma çabası”³⁸⁵ içerisinde olmuştur. Ele alınan dönemde, hükümet ve siyasi çevrelerde darbe korkusu zaman zaman azalmasına rağmen sürekli gündemde kalmıştır.

Ümit Cizre'ye göre, AP ile 1960 Darbesi ve dolayısıyla ordu arasında göz ardı edilmesi imkânsız organik bir bağ vardır. Parti, sadece darbenin bir ürünü olmakla kalmayıp hem ideolojisi hem de genel olarak politikaları ordunun etkisi ve baskısı altında belirlenmiş bir siyasi yapıdır.³⁸⁶ Bu çerçevede, partinin temel stratejisi birbiri ile çelişen çifte söyleme dayanmıştır. Bir yandan orduya yönelik, düzenle sorunu olmayan, irtica ve şeriata karşı bir parti olarak AP'nin, DP'den farklı özelliklerinin vurgulandığı, orduya karşı tavizkâr, alttan alan, hatta aşırı övgü düzeyine ulaşan, meşruiyet kazanma amacına yönelik bir söylem kullanılmıştır. Bir yandan da halka yönelik, anti-militarist, bürokrasinin iktidarı karşısında milli irade kavramını yücelten, militan laikliği din ve vicdan hürriyetini genişletecek şekilde yumuşatan bir söylemden faydalanılmıştır.³⁸⁷ Bu stratejinin esasında iki düzlemli bir oyun şeklinde tezahür ettiği de düşünülebilir. Bu çerçevede strateji iki ayrı aktör grubuna karşı ayrı amaca hizmet etmiştir. Bir yandan, Demirel ve AP yerine getirilemeyen siyasi vaatler veya gerçekleştirilemeyen politikalar için halka asker engelini hatırlatmış³⁸⁸, öte yandan da orduya, halkın/çevrenin rejimle uyumlu olmayabilecek taleplerini yumuşatarak siyaset alanına taşıyabilen en ılımlı lider ve parti olarak görünmüştür.

Demirel esasen “orduyu tarafsızlaştırarak yakınlaşma”ya çalışmış,

³⁸⁵ Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji*, 29.

³⁸⁶ Cizre, 35.

³⁸⁷ Cizre, 37. Cizre, o dönemde henüz radikal bir ideoloji olarak İslamcılıktan bahsedilemeyeceği için laiklik konusunda AP'nin verdiği tavizlerin Kemalist kesimlerle çatışma yaratmadığını ileri sürer. Cizre, 47.

³⁸⁸ Örneğin Karpat, Demirel'i parti tabanında safları sıkılaştırmak ve oy kaybetmemek amacıyla, darbe ihtimalini abartmak suretiyle sürekli gündemde tutmakla eleştirmiştir. Kemal H. Karpat, “Political Developments in Turkey, 1950-70,” *Middle Eastern Studies* 8, No. 3 (1972): 367.

bu meyanda da ılımlı ve uzlaşmacı bir çizgi izlemiştir.³⁸⁹ Ancak bu politika orduya oldukça büyük tavizler vermesini gerektirmiştir. Demirel ordunun AP'ye ilişkin şüphelerini giderebilmek için askerlere sivil denetimin ötesinde olabildiğince geniş bir otonomi sağlamıştır.³⁹⁰ Uzlaşmacı çizgi doğrultusunda ordunun silah, teçhizat, bütçe gibi her türlü kurumsal talebi karşılanmış, mensuplarının özlük hakları iyileştirilmiştir.³⁹¹

Yine de Demirel'in tamamen ürkek bir çizgi benimsediğini söylemek haksızlık olur. Zira Demirel 1969 yılında iç siyasete fazlasıyla dâhil olmuş Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'ı Cumhurbaşkanı Sunay'ın onayıyla görevden almış; emekli edilemediği için Tural'ı Askeri Şura'ya atamıştır.

Ancak nihayetinde partiyi ordunun hışmından koruma politikası, askerlerin sivil denetimden uzaklaşması sonucunu doğurmuş, üstelik de uzun vadede AP'nin beklentilerinin tam tersine Demirel'i iki darbe ile daha karşı karşıya kalmaktan koruyamamıştır. Ayrıca AP'nin askere karşı çekingen tavrı askerin siyasallaşmasını körükleyen davranış kalıplarının yerleşmesine yardımcı olmuştur. Üstelik bu tutum Cizre'nin sözleri ile orduyu tarafsızlığa sevk etmek yerine "*ordu içinde iktidar için yaşan cuntalar türemesine*" sebebiyet vermiştir.³⁹²

AP: Ekonomi

AP'nin de DP gibi en önemli siyasi silahlarından biri halka verdiği zenginleşme vaadi idi. Birinci Demirel Hükümetinin ekonomik performansının siyasi performansına oranla daha iyi olduğu iddia edilebilir. Ele alınan dönem boyunca büyüme hızı ortalama %6'ya ulaşmış; fert başına düşen milli hâsıla 1964-1968 arasında 212 dolardan 252 dolara çıkmış³⁹³; öte yandan enflasyonun yükselmesi ile fiyatlar artmış ancak enflasyonda %5'ten %7'ye olan bu artış nispeten kontrollü tutulmaya çalışılmış ve DP dönemine oranla düşük seyretmiştir.³⁹⁴

³⁸⁹ Cizre, 65, 69.

³⁹⁰ Ahmad, *The Turkish Experiment*, 236-237.

³⁹¹ Cizre, 77.

³⁹² Cizre, 88.

³⁹³ Michael P. Hyland, "Crisis at the Polls: Turkey's 1969 Elections," *Middle East Journal* 24, no. 1 (1970): 7.

³⁹⁴ Andrew Mango, *Türkiye ve Türkler: 1938'den Günümüze* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 65.

Demirel'e göre kendisinin ekonomi politikası "*ne kapitalist sistem, ne liberalist sistem, ne sosyalist sistem. Türk anayasasının tespit ettiği sınırlar içerisinde karma ekonomiyi öngören, mülkiyeti, özel teşebbüsü varsayan ... bir kalkınma modeli*"³⁹⁵dir. Özel teşebbüsün önemi vurgulanmıştır. Fakat öte yandan da, özel sermayenin zorlandığı noktada devletin desteğinin arandığı ve buna karşılık yeri geldiğinde devlet müdahaleciliğini kabul eden bir ekonomi politikası uygulanmıştır. Demirel'in hür teşebbüs vurgusunun altında siyasi nedenler de yatar. Demirel hür teşebbüsü devleti bürokrasiden kurtarmanın en etkili yolu olarak görmüştür.³⁹⁶

Öte yandan, yukarıda da bahsedildiği gibi, Demirel'in "19. yüzyıl kapitalizminden farklı" olacak diye nitelediği yeni ekonomi politikası toprak sahiplerinin ve küçük/orta esnafın zayıflayıp yok olmasına neden olurken bir avuç büyük sermayedar ve tekelin daha da fazla güçlenmesine yol açan bir sistem meydana getirmiştir. Bunun esas sebebi Demirel'in sanayileşmeye dayalı ekonomik kalkınma temelli "*Büyük Türkiye ideali*"nde yatar. İlerleme, kalkınma ve sanayileşme kavramlarının Demirel'in siyasi projesinin temel taşlarını oluşturduğu söylenebilir. Nitekim incelenen dönemde esasen ithal ikamesine dayalı sanayileşme/büyüme politikası benimsenmiştir.³⁹⁷

Bu çerçevede, 1960'lı yıllar ekonominin ciddi bir dönüşümden geçtiği dönem olmuştur. Öncesinde devlet kontrolü altında nispeten küçük bir sanayi sektörüne sahip daha ziyade tarım ekonomisine dayalı bir yapı giderek özel sektörün öncülüğünde sanayileşmiştir. Öyle ki 1960'ların sonunda sanayi ve tarım sektörlerinin gayrisafi milli hasılaya oranı eşitlenmiştir.³⁹⁸ Bu açıdan Savran, DP ile AP arasındaki en önemli fark olarak sanayi burjuvazisinin parti içerisindeki ağırlığının giderek artmasını ve bu sınıfın AP'de artık "*yönetici güç*" haline gelmesini vurgular.³⁹⁹ Ancak

³⁹⁵ Aktaran Bora, "Süleyman Demirel", 571.

³⁹⁶ Süleyman Demirel, *Büyük Türkiye* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975), 16.

³⁹⁷ Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji*, 50.

³⁹⁸ Ahmad, *The Making*, 134.

³⁹⁹ Sungur Savran, "1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler," 11. *Tez* 6 (1987): 148.

bütün bu değerlendirmeler yapılırken, parti politikaları ve tercihlerinin öneminin yanı sıra bağlam da vurgulanmalıdır. O dönemde, Türkiye’de artık giderek kök salan kapitalizmin etkileri de göz ardı edilmemelidir.

Diğer Partiler

Cumhuriyet Halk Partisi

Darbe sonrasının ilk genel seçiminden CHP %38,4 ile birinci parti olarak çıksa da AP %34,6’lık oy oranı ile CHP’yi az bir fark ile takip etmiştir. Tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde edemeyen CHP 1961-1965 dönemini koalisyon hükümetlerine başkanlık ederek geçirmiştir. Ancak bu strateji parti içinde herkes tarafından olumlu karşılanmamıştır. Parti örgütünün ve grubunun bir kısmı CHP programının layıkıyla uygulanmayacağı ve ödünler verilmek zorunda kalınacağı endişesiyle koalisyona karşı çıkmıştır.⁴⁰⁰ Parti içinde 1960’ların ilk yarısında başlayan huzursuzluklar ikinci yarısında daha da şiddetlenmiştir.

Bu ortamda son CHP koalisyon hükümetinin bütçe görüşmeleri sırasında devrilmesinin ardından partinin güç kaybettiğinin farkında olan yönetim çözüm arayışına yönelmiştir. Bu açıdan, 1965 yılı, tıpkı AP gibi, CHP için de önemli bir dönemin başlangıcıdır. Bu yıl 1976’da partinin resmi ideolojisi haline gelecek olan “*Ortanın Solu*” kavramının ilk ortaya atıldığı yıldır.

Ortanın Solu kavramı öncelikle 1965 seçimlerine yönelik bir seçim taktiği olarak algılanmıştır. Abadan, 1965 seçimlerinin, ideolojik çatışma çerçevesinde “sağ-sol mücadelesi” olarak gerçekleştiği değerlendirmesini yapar.⁴⁰¹ Bu ortamda CHP’nin seçimlerde başarılı olabilmek için öncelikle kendisi ile diğer partiler arasındaki farkı ortaya koyması gerekmiştir. Ancak bunu başarabilmek için CHP “*tek parti rejiminin ideolojiler üstü partisi*” kimliğinden sıyrılıp kendisi için bir ideoloji belirlemek zorunda

⁴⁰⁰ Tefvik Çavdar, “Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980),” içinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 2031.

⁴⁰¹ Nermin Abadan, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili* (Ankara, Sevinç Matbaası, 1966), 112.

kalmıştır.⁴⁰² Bu çerçevede ortaya atılan *Ortanın Solu* kavramının aynı anda iki siyasi işlevi birden yerine getirmesi beklenmiştir. Amaç bir yandan, giderek güçlenen AP'ye karşı kullanılarak bu partinin cezbedemediği oyları çekmektir. Diğer yandan da, sol üzerinden yeni bir muhalefet oluştuğunu, bunun da özellikle gençleri etkilediğini gören parti yönetimi, sol hareketin yarattığı ivmeden faydalanmayı hedeflemiştir.

Partisi mütemadiyen oy kaybeden (Tablo I) İnönü muhtemelen bu amaçla hareket etmiş, genel seçimlerin hemen öncesinde 25 Temmuz 1965 tarihinde toplanan parti meclisinde “CHP'nin partiler yelpazesindeki yerinin Ortanın Solunda olduğunu” dile getirmiştir.⁴⁰³ Bu yeni kavram parti içinde şaşkınlık yaratınca *Milliyet* gazetesine bir röportaj vererek duruma açıklık getirmeye çalışmıştır:

“Şimdi biz de büyük bir ekonomik ihtiyaç karşısında, çetin bir kalkınma çabası içindeyiz. Bu kalkınmayı zor tedbirlerle başarabileceğimiz kanısındayız. Çok fedakârlık yapmak lazımdır. Muhafazakâr tedbirlerle bunları başaramayız. Normal tedbirler dışında çalışma zarureti duyulunca alınan tedbirler, ortanın solunda sıfat taşıır.”⁴⁰⁴

Tablo I: CHP'nin Oy Oranı⁴⁰⁵

1957 Genel Seçimleri	% 40.6
1961 Genel Seçimleri	% 38.4
1963 Yerel Seçimleri	% 36.2
1965 Genel Seçimleri	% 28.7
1968 Yerel Seçimleri	% 27.9
1969 Genel Seçimleri	% 27.3

⁴⁰² Özkan Ağaş, “Ortanın Solu: İsmet İnönü'den Bülent Ecevit'e,” içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol, Cilt 8*, ed. Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 196.

⁴⁰³ Gülsüm Tütüncü Esmer, “Propaganda, Söylem ve Sloganlarla Ortanın Solu,” *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, No. 3 (2008): 73. Her ne kadar kavramın ilk kez kim tarafından kullanıldığına dair bir tartışma var ise de, genel kabul bu yöndedir.

⁴⁰⁴ *Milliyet*, 29 Temmuz 1965.

⁴⁰⁵ CHP'nin 1961, 1964, 1966 ve 1968 yıllarında yapılan Senato seçimlerinde aldığı oy oranları sırasıyla % 37.2, % 41.2, % 29.6 ve % 27.1 olmuştur. Özel bir kaynak belirtilmeyen seçim sonuçları TBMM ve TÜİK'in internet sitelerinden alınmıştır.

Ancak bu ideoloji ve kimlik belirleme süreci beklenenden daha sancılı olmuştur. Kavram dört bir yandan tepki çekmiş; parti içinden, partinin destekçilerinden ve ayrıca hem sağdaki hem de daha soldaki rakip partiler tarafından eleştirilmiştir. CHP kadroları henüz içi doldurulmamış bu kavramı halka anlatmakta zorlanmışlardır. Nitekim Abadan seçimlere kadar kavramın çok değişik anlamlarda kullanıldığına dikkat çekmiştir. CHP, *Ortanın Solunu* devletçilik, halkçılık, reformculuk, aşırı sol akımların önünü kesecek bir bariyer ve nihayet “Türk Devletinin ana vasfı” anlamlarında kullanmıştır.⁴⁰⁶ Daha da önemlisi, CHP kitleleri, yıllardır komünizmle eşanlamı olarak sunulan solun, aslında kötü ve korkulacak bir şey olmadığına ikna etmek zorunda kalmıştır. Bu aşamada, AP’nin “*Ortanın Solu, Moskova’nın Yolu*” sloganı tam da amacına hizmet etmiş, seçimde CHP’nin aşırı sola kaydığı imajının yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu sebeple, CHP propaganda dönemi boyunca sosyalist bir parti olmadığı temasını işlemek zorunda kalmıştır. Hatta Nihat Erim, *Ortanın Solunun* sosyalizm veya ‘korkulacak bir solculuk’ olmadığını, Franklin Roosevelt’in 1930’larda uyguladığı ‘*New Deal*’ politikası ile benzerlikler kurmak suretiyle, ABD’ye atıfla, ispat etmeye çalışmıştır.⁴⁰⁷ İnönü’nün şu sözleri bu açıdan manidardır:

“Halkçıysan ortanın solunda olursun. Ama kimsenin ne dini ne imanı ile uğraşmazsın; ne komünist yaparsın, ne emniyeti ihlâl edersin. Reformcusun, muhafazakâr değilsin. Anayasa sosyal temele dayanıyor. Sosyal adaleti benimsiyorsun ve ‘ortanın solundayız’dan ne korkuyorsun?’”⁴⁰⁸

Ancak propaganda döneminde dahi parti içinde başlayan huzursuzluk 1965 seçimlerinde alınan yenilgi üzerine iyice şiddetlenmiş; yenilginin sorumlusu olarak görülen *Ortanın Solu* siyaseti üzerinden partide açıkça muhalefet başlamıştır. Parti içinde iki grup ortaya çıkmıştır. İlk

⁴⁰⁶ Abadan, 159.

⁴⁰⁷ Abadan, 156.

⁴⁰⁸ *Kim Dergisi*, 13 Ağustos 1965 aktaran Abadan, 157.

grup kavramının bir kimlik veya ideoloji haline dönüştürülmeden sadece stratejik bir araç olarak seçimlerde kullanılmasından ve CHP dışında kalan ve radikal olarak değerlendirilen sola karşı bariyer görevi görmesinden yana olmuştur. İkinci grup ise bu yaklaşım üzerine inşa edilecek parti programı ile CHP'nin sosyal demokrat bir siyasi kimlik edinmesi gerektiğini savunmuştur.⁴⁰⁹

Bu ikinci gruba mensup olan Bülent Ecevit, 1965 seçimlerinin hemen ertesinde terk edilmiş gibi görünen kavramı sahiplenmiş ve bir kitap yazarak kuramsallaştırmaya çalışmıştır.⁴¹⁰ Ecevit'in 1966 yılındaki 18. Genel Kurul'da genel sekreterliğe seçilmesi ve '*Ortann Solcuları*' diye anılan grubun önemli mevkilere gelmesi bu iki grup arasında süregelen savaşın galibini belirlemiştir. Ancak '*göbekçiler*' diye bilinen ilk grup eleştirilerini kesmemiş; sonuçta *Ortann Solu* politikasının sosyalist ve anti-Kemalist olduğunu iddia eden Tahsin Banguoğlu partiden ihraç edilmiştir.⁴¹¹ Grubun başını çeken Turhan Feyzioğlu ve 47 arkadaşı da CHP'den ayrılarak Mayıs 1967'de *Güven Partisi*'ni kurmuşlardır.

Ecevit ile birlikte *Ortann Solu*, başlangıçtaki işlevsel yaklaşımın ötesine taşınmış; AP'ye karşı konum belirleme veya sola karşı bariyer olma görevinin ötesinde, sosyal refah devletinin temellerini oluşturacak bir program haline dönüşmüştür. Bu tarihten sonra, kavram "*Kemalist devletçilik ve halkçılık ilkelerinin, sosyal devlet uygulamalarının garantörlüğünde solcu bir revizyona tabi tutulması*" anlamını taşımıştır.⁴¹²

Ortann Solunun, halkın daha bilinçlendiği ve ekonomik dönüşümün belli çıkar gruplarının güç kazanmasına, buna karşılık asker-sivil bürokrat iktidarının nispeten zayıflamasına neden olduğu bir ortamda, tepeden inmeciliğin artık zorlaştığını fark eden kadroların CHP'yi "devlet partisinden halk partisine dönüştürmek"⁴¹³ çabası olduğu dü-

⁴⁰⁹ Çavdar, "*Cumhuriyet Halk Partisi*", 2032.

⁴¹⁰ Daha insanca ve özgürce yaşamaya dönük bir bakış açısı olarak *Ortann Solunun* uygulanmasına yönelik olarak on teklif sunulmuştur. Bülent Ecevit, *Ortann Solu* (Ankara: Ulusal Basımevi, 1966).

⁴¹¹ Ahmad, *The Turkish Experiment*, 256.

⁴¹² Ağtaş, 216.

⁴¹³ Necmi Erdoğan, "Demokratik Soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde Sol Popülizm Üzerine Notlar," *Toplum ve Bilim* 78 (1998): 28-29.

şünülebilir. Devlet geleneğini terk etmeden ancak sosyal adalet ilkesi üzerine inşa etmeye çalışarak komünist veya sosyalist olmayan ama yine de anti-kapitalist ve anti-emperyalist izler taşıyan halkçı bir anlayış inşa edilmeye çalışılmıştır.⁴¹⁴ Cem Eroğul da aynı şekilde *Ortann Solunu* “sosyalizmi reddeden, komünizme ise açıkça cephe alan ılımlı bir sosyal demokrasi akımı” olarak tanımlamıştır.⁴¹⁵ Ahmad’a göre de *Ortann Solunun* en belirleyici prensiplerinden biri halkla bütünleştirilmeye çalışılan parti ile ordu arasında mesafe konulması idi. Bu sebeple Ahmad, Ecevit’in 12 Mart Muhtırası’ndan sonra genel sekreterlikten istifa etmesini yeni ideolojinin gereği olarak yorumlamıştır.⁴¹⁶

Ortann Solu siyasetinin en azından erken dönemlerdeki başarısı tartışmalıdır. Politika halka yeterince iyi anlatılamamıştır. Tek başına sol kelimesinin bile kitleleri ürküttüğü bir ortamda, CHP’nin tarihi kimliğini terk ederek solcu/sosyalist bir parti haline dönüşeceği korkusu yayılmıştır. Böylece politika partiye sadece seçmen kaybettirmekle kalmamış parti içindeki daha muhafazakâr eğilimli milletvekillerinin de ayrılmasına sebep olmuştur. 1969 seçimlerine bu şekilde bölünmüş olarak giren CHP, 1965’teki oy oranının da altına düşmüştür.

Milliyetçi Hareket Partisi

1960’ların ikinci yarısı, Türk siyaset sahnesinin yeniden yapılanmasına tanıklık etmiştir. Hem AP’den hem de CHP’den kopuşlar olup yeni partiler kurulurken, Alparslan Türkeş ile Necmettin Erbakan sonraki yıllara derin izlerini bırakacak iki akımın partileşmesini sağlamış ve sırasıyla Milliyetçi Halk Partisi (MHP) ile Milli Nizam Partisi’ni (MNP) kurmuşlardır.

Kasım 1960’ta Milli Birlik Komitesi’nden tasfiye edilen 14’ler içinde yer alan Alparslan Türkeş Hindistan’a sürgüne gönderilmiş ve 1963 yılında

⁴¹⁴ Emin Alper, “Milliyetçilik-Modernleşme Geriliminde “Ortannın Solu” ve Ecevit,” *Toplum ve Bilim* 93 (2002): 116-117.

⁴¹⁵ Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971,” içinde *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (İstanbul: Belge Yayınları, 2003), 149.

⁴¹⁶ Ahmad, *The Turkish Experiment*, 260-261.

Türkiye'ye dönmüştür. Türkeş önce AP'ne girmeyi denemiş ancak başarısız olunca *“ya parti kuracağız ya da mevcut partilerden biri doktrinlerimizi benimseyecektir”* diyerek siyasetten uzak kalmayacağını ilan etmiştir.⁴¹⁷ Türkeş bu amaçla 1965 yılında CKMP'ye yönelmiş; kendisi dışarıda kalmayı tercih ederken Haziran 1965 itibarıyla 14'lerin 10'u partiye katılmıştır.⁴¹⁸ Nihayet Ağustos 1965'teki Olağanüstü Kongre'de Türkeş genel başkanlığa seçilmiştir. Türkeş ve destekçilerinin bu şekilde partiyi ele geçirmeye başlaması üzerine partinin lideri Ahmet Oğuz ve çevresi partiden çekilmiştir. Bu sebeple CKMP 1965 seçimlerine girerken, seçmenin partinin kimliği ve ideolojisi hakkında çok fazla fikri olduğunu iddia etmek mümkün değildir.⁴¹⁹ Nitekim CKMP bu seçimlerde ancak %2,2 oy alabilmiştir.

Bu tarihten sonra, MHP tek ve ebedi lider, 'başbuğ' Alparslan Türkeş'in önderliğinde, sıkı bir emir-komuta zinciri çerçevesinde, siyasi partiden ziyade örgüt yapısında teşkilatlanmıştır. 1969'daki Adana Kongresinde partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirilmiş, amblem olarak da üç hilâl benimsenmiştir.

CKMP/MHP, zamanla Alparslan Türkeş'in milliyetçilik, ülkücülük, ahlâkçılık, toplumculuk, ilimcilik, hürriyetçilik, köycülük, gelişmecilik ve halkçılık, endüstricilik ve teknikçilikten oluşan “dokuz ışık doktrini”ni benimsemiştir. Buna göre, siyasi yapı milli devlete dayanacak; ekonomik yapı millileştirilerek, ekonomik fırsatlar tüm millete eşit olarak sunulacaktır.⁴²⁰

Türkeş siyasi hareketinin “büyük hedefi”ni şöyle anlatmıştır:

“Ben Türk milletini, sokaklarda ıspanak fiyatına satılan demokrasiye, rüşvet, hile, çiğnenen, çiğnetilen hukuk düzenlerine, ahlâktan mahrum bir hürriyete, tefeciliğe, karaborsaya yer veren bir iktisadi yapıya çağırmıyorum. Türklük şuur

⁴¹⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, “Aşırı Milliyetçi Sağ,” içinde *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 214.

⁴¹⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, “Milliyetçi Hareket Partisi,” içinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 2111.

⁴¹⁹ Szyliowicz, 477.

⁴²⁰ Alparslan Türkeş, *Dokuz Işık* (İstanbul: Hamle Yayıncılık, 1972), 13-46.

ve gururuna, İslam ahlâk ve faziletine, yoksullukla savaşa, adalette yarışa, birliğe, kardeşliğe, kısacası hak yolu, hakikat yolu, ALLAH yoluna çağırıyorum. Modern medeniyetin en ön safına geçmek üzere çağlar üzerinden sıçramaya çağırıyorum. Hareketin adını isteyenlere açıkça ilan ediyorum: Yeniden maneviyata dönüş... Hedefimiz Türkiye’yi aç hürler, tok esirler ülkesi yapmamaktır.”⁴²¹

Bu bölümde incelenen dönem, MHP çizgisinde “milliyetçi-muhafazakâr anti-komünizmin öne çıktığı evre”dir.⁴²² Bu çizgide komünizm, ‘Türk’ün özünde var olan her şeyin zıddı olarak görüldüğü için anti-komünizm Türk milletini koruma amacıyla yola çıkan siyasi hareketin en temel varlık sebeplerinden biri haline gelmiştir. Öte yandan, partinin başlardaki ırkçı-Turancı ideolojisi, sonraları daha geniş kitlelere ulaşabilmek için ırkçılıktan uzak Türk milliyetçiliği olarak tanımlanmıştır.⁴²³ İlginç bir şekilde tıpkı karşı kampta yer alan solcular gibi CKMP/MHP de kendi savundukları milliyetçiliği Atatürk milliyetçiliği ile bağlantılandırmak suretiyle meşruiyet arayışı içine girmişlerdir. CKMP’nin muhafazakâr tabanına hitap etme ihtiyacı arttıkça ve özellikle taşralı muhafazakâr gençlerin ülkücülere katılması ile birlikte din, Türkes için Türk milli kimliğinin sıradan bir unsuru olmaktan çıkıp asli unsuru haline dönüşmüştür.⁴²⁴ Böylelikle MHP, milliyetçiliği İslamcılıkla birleştirerek Türk-İslam sentezini benimsemiştir. Bu aşamadan sonra milliyetçi hareketi “milliyetçilik-muhafazakârlık-İslamcılık arasında karma bir sağ ideoloji”⁴²⁵ olarak tarif etmek mümkündür.

Mustafa Çalık da, MHP hareketini 1950’lerden sonra yaşanan toplumsal değişim sürecinde, din ve gelenek taassubuyla örülmüş

⁴²¹ Alparslan Türkes, *Temel Görüşler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975), 42.

⁴²² Tanıl Bora, “Alparslan Türkes,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, Cilt 4, ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 686.

⁴²³ Ağaogulları, “Aşırı”, 222.

⁴²⁴ Bora, “Alparslan”, 694.

⁴²⁵ Kemal Can, “Ülkücü Hareketin İdeolojisi,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, 684.

milli-manevi değer anlayışına en ağır saldırı olarak görülen sol ve solun her türlüyle eşitlenen komünizme (ki bu anlayışa göre, komünizm dine ve yerel kültürün en önemli veçheleri sayılan ırz, namus, ahlâk gibi kavramlara karşıtlık ifade etmektedir) yönelik “reaksiyoner bir ideolojik politizasyon” olarak tanımlar.⁴²⁶ Bu aşamada MHP’yi diğer sağ partilerden ayıran ve dolayısıyla seçmeni cezbeden özelliğinin ise, Türklük ve aktif mücadele vurgusu olduğu düşünülmektedir.

Nitekim, MHP’nin tabanının, özellikle de gençlerin, ‘aksiyona’ eğilimli olması, AP hükümetinin sokağa dökülen toplumsal muhalefeti bastırabilmek için MHP’yi ve bu partiye bağlı gençleri “devlete yardımcı güçler” olarak kullanması sonucunu doğurmuştur.⁴²⁷ Partinin 1965-1971 döneminde öne çıkan özelliği de siyasi faaliyetlerinden ziyade sokak şiddeti ile olan organik bağıdır. 1968 yılında kurulan ve “*komando kampları*” diye bilinen yarı askeri eğitim kamplarında yetiştirilen genç ülkücüler parti vasıtasıyla örgütlenerek sokakta solcu gruplarla çatışmaya girmişlerdir.⁴²⁸ Yukarıda da belirtildiği gibi, Demirel bu gençleri ‘komünizm tehdidine karşı’ vurucu güç olarak kullanmıştır. Öyle ki 1970’de İçişleri Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü’nün MHP’nin şiddet faaliyetlerini belgelediği rapora ilişkin olarak, AP hükümetinin adli kovuşturma başlatmaması MHP’li militanların devlet koruması altına alındığının delili olarak sunulmaktadır.⁴²⁹

Kendi ideolojisi ile devletin ideolojisi arasında, en azından komünizm karşıtlığı açısından fark görmeyen MHP, 12 Mart Müdahalesi’nin ardından sistem dışı partilerin aksine kapatılma tehlikesi yaşamamış; aksine darbeyi memnuniyetle karşılayarak “*ülkücü gençliğin, 12 Mart Muhtırası ile, vazifesini şerefli Silahlı Kuvvetlere devrettiği*”ni

⁴²⁶ Mustafa Çalık, *Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP Hareketi’nin Kaynakları ve Gelişimi* (1965-1980) (Ankara: Cedit Neşriyat, 1995).

⁴²⁷ Ağaoğulları, “Aşırı”, 213.

⁴²⁸ Ağaoğulları, “Aşırı”, 224. Kemal Can, MHP’nin, tabanını oluşturan bazı gruplardaki memnuniyetsizlik ve mağduriyet duygusunun reaksiyoner dışı vurumu için bir kanal vazifesi gördüğünü ileri sürer. Can, 664.

⁴²⁹ Ağaoğulları, “Aşırı”, 227-228.

duyurmuştur.⁴³⁰ Bu da, MHP ve ülkücülerin devletle olan ilişkilerini nasıl bir özdeşlik bağı üzerine kurduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Milli Nizam Partisi

MNP, Necmettin Erbakan’ın başlattığı Milli Görüş hareketinin ilk partisidir. Göle’ye göre, Türk siyasetinde İslamcılar MNP’nin kuruluşu ile siyasi sisteme entegre edilmiş ve sonrasında parlamenter sistem kanalı ile meşrulaştırılmaya başlanmıştır.⁴³¹

MNP’nin kökenleri, 1967 yılında bir araya gelen birkaç AP milletvekili ile dönemin Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanı Erbakan’ın AP’den daha İslami yönelimli bir parti oluşturma çabasında yatar.⁴³² Erbakan bir yıl sonra ‘büyük ticaret ve sanayi çevrelerine karşılık küçük ve orta çaptaki iş adamlarının temsilcisi olarak’ Odalar Birliği başkanlığına seçilmiş ancak İstanbul ve İzmir Ticaret Odalarının itirazları üzerine AP hükümeti tarafından başkanlıktan alınmıştır.⁴³³ Böylece siyasete giriş yapan Erbakan henüz bir parti kuramadıkları için 1969 seçimlerine AP listesinden girmeye çalışmış ancak Demirel tarafından veto edilmiştir.⁴³⁴ Erbakan’ın (kimine göre kişisel sebeplerle) AP’ye sokulmaması, orta vadede İslamcı siyasetin Türk sağının içinden kendisini ayırıp otonom bir siyasi alan iddia etmesi sonucunu doğurmuştur. 1969 genel seçimlerinde Konya’dan bağımsız milletvekili adayı olan Erbakan tek başına Meclis’e girmeyi başarmış, Ocak 1970’de Milli Nizam Partisi’ni kurmuştur.

Demirel dönemi ile birlikte yaşanmaya başlanan ekonomik dönüşüm, taşrada yaygın geleneksel sermaye sınıfının (toprak sahipleri ve küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşan taşra esnafı) yeni ekonomik düzenin kendileri aleyhine olduğuna inanmasına yol açmıştır. Bu

⁴³⁰ Ağaoğulları, “*Milliyetçi*”, 2119.

⁴³¹ Nilüfer Göle, “Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites,” *Middle East Journal* 51, No. 1 (1997): 47.

⁴³² Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, Cilt 6, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 545.

⁴³³ Sarıbay, 576.

⁴³⁴ Çakır, 545.

gruplar haklarını savunmak üzere örgütlü bir siyasi güce ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyacı da ‘Anadolu tüccarının temsilcisi’ olarak Erbakan karşılamıştır.

Ancak parti başından itibaren esasen kendisini yaratan ekonomik taleplerin değil bu kitlenin muhafazakâr yapısının ve siyasal İslamcılığın temsilcisi olarak görülmüştür. Sarıbay’ın da gösterdiği gibi bu imaj partiye dışarıdan atfedilmemiş bizzat parti yöneticileri ve destekçileri tarafından inşa edilmiştir.⁴³⁵ Dönemin şartları İslami örgütlenmeler için önceki yıllara oranla daha uygun bir ortam yaratmıştır. 1961 Anayasası sayesinde, tıpkı solcu gruplar gibi, kendilerine yaşama alanı bulan tarikat ve cemaatler daha açıktan faaliyet göstermeye başlamışlardır.⁴³⁶ Bu şartlarda, partinin kuruluşunun İskender Paşa Dergâhı’nın şeyhi Mehmed Zahid Kotku tarafından bizzat teşvik edildiği, diğer Nakşi kolları tarafından da desteklendiği bilinmektedir.⁴³⁷ Ancak M. Emin Yaşar, Kotku’nun hareketin siyasileşmesine karşı olduğu için MNP’nin kuruluşuna gönülsüzce destek verdiğini ileri sürer. Yaşar’a göre Kotku, partinin “*rejimi değiştirme iddiası taşıyan İslamcı bir siyasal parti*” olarak örgütlenmesini değil, *Türk toplumunun ahlâki ve kültürel manevi değerlere göre iyileştirilmesi için çalışmasını teşvik etmiştir.*”⁴³⁸ Erbakan da partisini ‘sağcı bir parti’ olarak konumlandırırken, MNP’yi ekonomik açıdan serbest girişimci, kültürel ve toplumsal açıdan da “maneviyatçı ve ahlâkçı” olarak tanımlıyordu.⁴³⁹

Erbakan teklif ettiği kalkınma modeli ile MNP tabanını oluşturan Anadolu’lu küçük ve orta ölçekli işletmelerin ekonomik sorunlarına yönelik çareler içeren ve ağır sanayi gelişimine özel önem veren bir

⁴³⁵ Ali Yaşar Sarıbay, “Millî Nizam Partisi’nin Kuruluşu ve Programının İçeriği,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, 576.

⁴³⁶ Angel Rabasa ve F. Stephen Larrabee, *Rise of Political Islam in Turkey* (Santa Monica, C.A.: RAND Corporation, 2008), 36.

⁴³⁷ Çakır, 545.

⁴³⁸ M. Emin Yaşar, “Dergâh’tan Parti’ye, Vakıf’tan Şirkete Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümü: İskenderpaşa Cemaati,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, 331.

⁴³⁹ Aktaran Fehmi Çalmuk, “Necmettin Erbakan,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, 559.

ekonomik reçete sunmaya çalışırken, Batıcı modernitenin etkilerinden şikâyetçi kesimlere de “ahlâki nizam” sözü veriyordu. Çalmuk’a göre, Erbakan’ın başlattığı siyasi akım, “*Tanzimat’tan beri izlenen Batılılaşma sürecine bir itiraz, bir muhalefet şerhi*”⁴⁴⁰ ve “*sağcılığın İslamcılık adına aşılması hedefinin adresi*”⁴⁴¹ idi.

Milli Görüş’ün bu ilk partisi sadece bir yıl yaşayabilmiş; MNP 12 Mart sonrası, tıpkı diğer ‘sistem dışı parti’ TİP’te olduğu gibi, kapatılmıştır.

Solun Kemalizmle İmtihani: Türkiye İşçi Partisi

1961 Anayasası’nın getirdiği özgürlük ortamında daha önce şiddetli baskıya maruz kalan sol düşünce görece bir rahatlıkla serpilmiş; sadece Meclis’e girmekle kalmamış, başta üniversite öğrencileri olmak üzere çeşitli kesimlerde hatta muvazzaf subaylar arasında dahi taraftar toplamıştır.

TİP, Türk-İş’in sol kanadında yer alan 12 sendikacı tarafından Şubat 1961’de kurulmuştur. İşçi sınıfının partisi olmak üzere yola çıkan parti önceleri pek bir varlık gösterememiş; Mehmet Ali Aybar’ın genel başkanlığa gelmesi ile birlikte Türk siyaset sahnesinin önemli aktörlerinden birine dönüşmüştür. Ancak Türkiye’deki sosyalist hareket nasıl bir aydın hareketi idiye, TİP de bu süreçte Marksist bir işçi sınıfı partisi olmaktan ziyade halk ve aydın muhalefetinin partisi haline gelmiştir.⁴⁴² Aybar TİP’in ideolojisini de belirlemiş; parti Aybar’ın genel başkanlığı üstlenmesiyle birlikte “sosyalistleşme sürecine girmiştir”.⁴⁴³ Aybar’ın sosyalizmi yerellik üzerine kurgulanan, bağımsızlık vurgusu olan ‘Türkiye’ye özgü sosyalizm’dir.

TİP hiçbir zaman kendisini destekleyenlerin ümit ettiği oy oranlarına

⁴⁴⁰ Çalmuk, 554.

⁴⁴¹ Çalmuk, 559.

⁴⁴² Ömer Laçiner, “12 Mart Üzerine,” *Birikim* 8 (1975): 29.

⁴⁴³ TİP’in ideolojisi için bakınız Artun Ünsal, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi, 1961-1971* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2002); Sadun Aren, *TİP Olayı (1961-1971)* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1993) ve Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi* (İstanbul: BDS Yayınları, 1988).

ulaşamamıştır. Ekim 1965 ve Ekim 1969 genel seçimlerinde sırasıyla %3 ve %2,7; Haziran 1966 ve Haziran 1968 Senato seçimlerinde ise %3,9 ve %4,7 oy almıştır.⁴⁴⁴ Yukarıda açıklanan seçim sistemi sayesinde 1965 seçimlerinde aldığı %3'lük oy partiye 15 milletvekilliği kazandırmıştır. Öte yandan, bu kadar az milletvekili bulunmasına ve ilk Meclis tecrübesini yaşayan genç bir parti olmasına rağmen TİP, ilk döneminde TBMM'de son derece aktif ve etkili bir performans sergilemiştir. Meclis kürsüsü Aybar ve diğerleri tarafından o güne dek pek fazla dillendirilmeyen konuları halka duyurmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Örneğin Aybar, II. Dünya Savaşı ertesinde Türk-Amerikan ittifakının başlaması ile birlikte yazıp çizdiği ancak kitlelere duyuramadığı Amerikan karşıtı eleştirileri artık Meclis kürsüsünden dile getirmeye başlamıştır.⁴⁴⁵

TİP başlangıcından itibaren bir şemsiye parti görünümünde idi. Partinin ana damarını teşkil eden aydınlar grubu⁴⁴⁶ arasında daha ilk günlerden partinin siyaseten kendisini nasıl konumlandıracağına dair fikir ayrılıkları mevcuttu. Legalist bir mücadele tarzı benimseyerek Batı sınıf partilerini model alan TİP, sosyalizmin mümkün olduğunu, bunun da esasen parlamenter geçiş ile sağlanabileceğini savunmuştur.⁴⁴⁷ Öte yandan, Milli Demokratik Devrimciler (MDDciler) olarak bilinen grup, Türkiye'nin TİP'lilerin savunduğu düzeye erişmiş bir ülke değil, hâlâ emperyalist işbirlikçilerin baskısı altında ezilen feodal bir toplum olduğunu, bu sebeple de proleter sosyalist bir devrimden ziyade asker-sivil aydınların öncülüğünü yapacağı anti-feodal milli demokratik devrim ile amaca ulaşılabileceğini iddia etmişlerdir.⁴⁴⁸ TİP'in Kasım 1966'da yapılan II. Kongresi'nde 'sosyalist devrim' ve 'milli demokratik devrim' kavgası iyice ortaya çıkmış; sonrasında da MDDciler partiden

⁴⁴⁴ Ünsal, 5.

⁴⁴⁵ Örnekler için bkz. Turhan Salman, *TİP Parlamentoda 1963,1966 Cilt I* (İstanbul: TÜSTAV, 2004), 101-106.

⁴⁴⁶ Ünsal diğer grupları sendikacılar ve Doğulular olarak belirler. Ünsal, 3.

⁴⁴⁷ Murat Belge, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'tan Sonra)," içinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 1956.

⁴⁴⁸ Belge, 1956.

ayıklanmıştır.⁴⁴⁹ Bu arada genel olarak sol cenah içerisinde de benzer bölünmeler yaşanmıştır. Önceleri sol bütünüyle TİP’i desteklerken, 1965-1969 döneminde ayrışmalar başlamıştır.⁴⁵⁰

TİP’de bir diğer kriz ise Avrupa’daki 1968 öğrenci hareketleri ve Sovyetlerin Çekoslovakya’yı işgali sonrasında ortaya çıkmıştır. Özellikle işgale verilecek tepki konusu TİP içinde ciddi fikir ayrılıklarına yol açmıştır. Aybar, işgalin yanlış olduğunu savunarak şiddetli bir şekilde kınanmasını istemiştir. O tarihe kadar parti yönetiminde Aybar’la birlikte olan *Behice Boran* ve *Sadun Aren* gibi isimler ise kınamanın daha düşük dozlu olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu süreçte Marksizm tartışması yaşanmış; Boran ve Aren ortaya çıkan hataların ideoloji veya sistem olarak Marksizm’den kaynaklanmadığını, Sovyetler Birliği’nin uygulamalarından doğduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna karşılık Aybar yeni bir formülasyona⁴⁵¹ yönelmiştir. Ancak sonuçta, parti birliği bozulmuş; Aybar parti başkanlığından ayrılmıştır. TİP, 12 Mart sonrasında 20 Temmuz 1971’de Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılıncaya kadar Boran-Aren ikilisi tarafından yönetilmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, 1969 seçimleri öncesinde seçim sisteminin değiştirilmesi ile TİP gibi küçük partilerin Meclis’e girişinin önü neredeyse kapanmıştır. TİP etrafındaki gruplar ve daha geniş solcu çevreler bu düzenlemenin kendilerine iktidar veya temsil yolunu kapatmayı amaçladığını düşünerek sistem dışı platformlara yönelmişlerdir. Bu tarihten sonra TİP gerek sol cenah gerek öğrenciler üzerindeki etkisini kaybetmiş, Milli Demokratik Devrim fikri giderek daha fazla taraftar toplamıştır.

Diğer Sol Hareketler

Bu dönemde TİP ile birlikte *Yön* ve *MDD* (Milli Demokratik Devrim) gibi belli başlı solcu fikir hareketleri de ortaya çıkmıştır. Bu

⁴⁴⁹ Ünsal, 7.

⁴⁵⁰ Belge, 1955.

⁴⁵¹ Detaylar için bkz. Barış Ünlü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar* (İstanbul: İletişim, 2002), 250-263.

hareketlerin temel ortak noktası, kalkıncı ve anti-emperyalist devrimci mücadeleyi, ‘solcu ve milliyetçi’ bir figür olarak yeniden inşa edilen Atatürk ile bağlantılandırmak suretiyle “İkinci Milli Kurtuluş Savaşı” olarak görmeleri idi.⁴⁵² Ancak *Yön* ve *MDD*’nin *TİP*’den ayrıldığı husus, sosyalizmden önce asker-sivil aydın işbirliğinde gerçekleştirilecek anti-kapitalist olmayan, anti-emperyalist yani ‘milli ve demokratik’ bir devrim hedefi idi. 27 Mayıs’ın yarım bıraktığı işi ‘zinde güçlerin’ yardımı ile tamamlama hevesi özellikle 1965 seçimlerinde ‘DP zihniyetinin yeniden işbaşına gelmesi’ karşısında duyulan hayal kırıklığı ile perçinlenmiştir. Seçimlerden sonra Fethi Naci’nin *Yön*’de yayınlanan yazısı bu açıdan oldukça aydınlatıcıdır:

“60 kuruş için kurşunlanan işçilerin büyük çoğunluğu, kendilerine toprak verilmeyeceği açıkça söylenen köylülerin büyük çoğunluğu gene kapitalizme oy vermiştir. 10 Ekim, böylece, bir büyük gerçeği bir kere daha gözler önüne sermiştir: DP efsanesi sürüp gitmektedir. Ve ‘topraktan öğrenip kitapsız bilen’ halkımız, kendi dışında bir müdahale olmaksızın, kendi oylarıyla bu efsaneyi yıkmadıkça da sürüp gidecektir. 27 Mayıs bu efsaneyi yukardan aşağı yıkmaya istemişti; olmadı. Hem yıkamadı, hem de bir uyanışı, bir bilinçlenmeyi en gelişmiş noktasında durdurdu, önledi, geciktirdi. Şimdi ise yeniden başlamak gerekiyor. Saatlerinizi beşbuçuk yıl geri alınız!”⁴⁵³

Milli Demokratik Devrim

Yukarıda da belirtildiği gibi, *TİP* nihai sosyalizm hedefine demokratik ve legal yollardan ulaşmayı amaçlarken *MDD*ciler, işçi sınıfının hâlâ çok zayıf olduğu, kapitalizmin gelişmediği feodal yapıdaki Türkiye’de

⁴⁵² Gökhan Atılgan, “Sosyalist Milliyetçilik Söylemi (Türkiye, 1961-1968): Temeller ve Ayrılıklar,” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 64, No. 3 (2009): 17.

⁴⁵³ Fethi Naci, “Seçimlerden Sonra,” *Yön*, No. 133, 15 Ekim 1965, 6, aktaran Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986), 115.

bu hedefin ancak asker-sivil aydınlar eliyle yapılacak bir devrimle mümkün olduğunu savunmuşlardır. TİP içerisindeki ‘sosyalist devrim’ ve ‘milli demokratik devrim’ tartışmasının galibi Aybarcılar olmuş ve MDDcilerin lideri *Mihri Belli* partiyi ele geçirmek yerine ayrılmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine, Belli faaliyetlerini önce 1967 yılında kurulan ‘*Türk Solu*’ sonra da ‘*Aydınlık Sosyalist Dergi*’ çerçevesinde sürdürmüştür.

Milli Demokratik Devrim kavramı, her ne kadar, Doğan Avcıoğlu tarafından *Yön* dergisinde kuramsallaştırılmışsa da⁴⁵⁴, zaman içerisinde Mihri Belli ile özdeşleşmiştir. Zaten yöntem farklılıkları olsa dahi, Doğan Avcıoğlu’nun *Yön/Devrim* ve Mihri Belli’nin *Türk Solu/Aydınlık* dergileri etrafında vücut bulan hareketlerinin hedefleri benzerdi. Marksizm’den etkilenen “radikallerden oluşan Kemalist Yön’cülerin zinde kuvvetler olarak nitelendirdikleri sivil ve asker aydınlar öncülüğünde, Milli Demokratik Devrim’in açıkça telaffuz edilmese de darbe yoluyla gerçekleştirilebileceği görüşü”⁴⁵⁵ Mihri Belli’nin başını çektiği MDDcilerin amaçlarıyla örtüşmüştür. Bu çerçevede, Yöncülerden müteşekkil “Kemalizm kolundan gelen devrimciler” ile Belli’ye tabi olan sosyalistlerden oluşan “sosyalizm kolundan gelen devrimciler” hareketin beyin takımını, Yöncülerin harekete geçireceği ilerici subaylar ile Belli’nin liderlik ettiği devrimci gençlik de vurucu gücünü oluşturacaktı.⁴⁵⁶ Ancak en ilerici subayların dahi Belli’nin fikirlerinden ve genel olarak komünizmden ürkmesi, ordudaki taraftarları ile ilişkilerinde son derece itidalli davranmaya çalışan Avcıoğlu’nun, Belli ile yollarını ayırmasına sebep olmuştur.⁴⁵⁷ Bu kopuşu bazı devrimci gençlik gruplarının muhtelif ideolojik ve taktiksel sebeplerle Belli’den uzaklaşması izlemiştir.

⁴⁵⁴ Ahmet Samim (Murat Belge), “Sol,” içinde *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 168.

⁴⁵⁵ Ünsal, 6-7.

⁴⁵⁶ Gökhan Atılgan, “Mihri Belli,” içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Sol*, 565.

⁴⁵⁷ Atılgan, “Mihri Belli”, 565.

Yön/Devrim Hareketi

Yön dergisi, Aralık 1961'de Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, İlhami Soysal, Mümtaz Soysal, Cemal Reşit Eyüboğlu ve Hamdi Avcıoğlu tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Oldukça etkili ve ses getiren bir platforma dönüşen derginin tirajı kısa sürede 20,000 gibi dönemin şartları için çok etkileyici bir rakama ulaşmıştır.

Dergi temelde '*kapitalist olmayan devletçi kalkınmaya*' dayalı bir modeli destekleyen bir siyasi hareket haline gelmiştir. Derginin ilk sayısında yayınlanan *Yön* (Yeni Devletçilik) bildirgesi⁴⁵⁸ hızlı bir kalkınma modeli önermiştir. Yöncülere göre, Atatürk devrimleri yarım kalmıştır ve özellikle "milli devrimci kalkınma" modeli doğrultusunda uygulanacak bir ekonomik programla tamamlanması gerekmektedir.⁴⁵⁹ Bu sebeple *Yön*, devletçilik ilkesi ile sosyalizm arasında bir bağlantı kurmak suretiyle Kemalizmle sosyalizmi harmanlamaya çalışan bir hareket olarak görülmüştür. Ancak bunu yaparken *Yön* hareketinin ciddi bir Kemalizm eleştirisi getirdiği de unutulmamalıdır.⁴⁶⁰

Yön hareketinin erken döneminin temel söylemi, sanıldığı gibi tersine, milli demokratik devrim ya da daha sonraki dönemlerde kendisinin de yöneldiği bir anti-empyeryalizm değil, sosyalizmdi.⁴⁶¹ Yöncüler Türkiye'de henüz sosyalizmin maddi şartları gerçekleşmediği için kapitalist aşamayı atlayarak "kapitalist olmayan yoldan kalkınma ve sosyalizm tezini" geliştirmişlerdir.⁴⁶² Sosyalizme geçiş döneminde ise, işçilerden çok 'asker-sivil aydın' ve gençlikten oluşan 'ara tabakaların' gerekli şartları hazırlayacağına inanılmıştır. Yani genel kanının aksine, Yöncüler baştan beri darbe peşinde koşmamış; önce siyasi reformlar veya TİP ile CHP'nin oluşturacağı anti-empyeryalist bir koalisyon hükümeti kanalı ile amaçlarına ulaşmayı hedeflemiş ancak 1965 seçimlerinden

⁴⁵⁸ "Yön Bildirisi," içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol*.

⁴⁵⁹ Özdemir, 120-121.

⁴⁶⁰ Örneğin bkz. Gökhan Atılın, "Yön-Devrim Hareketi," içinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol*.

⁴⁶¹ Gün Zileli, "Yön, Leninizm, Kemalizm, MDD'cilik ve Ulusalçılar," *Birikim* 187, (2004): 104-105.

⁴⁶² *Yön* hareketinin dayandığı ideolojinin tarihsel bağlamı için bkz. Zileli, 104-105.

duydukları hayal kırıklığı sonucunda kısa sürede iktidara ulaşmanın en kestirme yolunun cunta sayesinde olacağına karar vermişlerdir.⁴⁶³ Buna göre, 1969’dan itibaren Yöncülerin ileri gelenlerinden Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, İlhami Soysal gibi isimlerin solcu bir darbeye bel bağlayarak kontenjan senatörü ve yine eski MBK üyesi emekli Korgeneral Cemal Madanoğlu’nun başını çektiği cunta ile beraber faaliyet göstermeye başladığı söylenir.⁴⁶⁴

Öğrenci ve İşçi Olayları

Özellikle 1960’ların sonunu karakterize eden önemli olaylardan biri de öğrenci olaylarıdır. Türkiye öğrenci olayları ile ilk kez tanışmıyordu; DP döneminde de öğrenciler zaman zaman sokağa dökülmüştür. Ancak 1961 Anayasası’nın sağladığı dernek kurma, toplanma ve gösteri hakkı gibi sivil hak ve özgürlükler sayesinde sivil toplum, özellikle de öğrenci ve işçi grupları, daha da hareketlenmiştir.

Eğitim şartlarının ve iş bulma olanaklarının iyileştirilmesi gibi taleplerle başlayan öğrenci gösterileri zamanla büyümüş ve siyasallaşmıştır. Gençlik hareketleri anti-emperyalist, anti-Amerikancı bir kimliğe bürünerek muhtelif sol kesimlerle organik bağlar kurmuşlardır.

1963 yılından itibaren üniversite öğrencilerinin kurmaya başladığı Fikir Kulüpleri, TİP’in ‘üniversitelerdeki uzantısı’ olarak değerlendirilmiştir. 1965’de TİP’e yakın Fikir Kulübü üyelerinin girişimi ile kurulan Fikir Kulüpleri Federasyonu’nda (FKF) TİP içindeki 1968 sonrası bölünmeye bağlı olarak ayrışma yaşanmış; sonuçta MDD yanlıları baskın gelmişlerdir. FKF, Ekim 1969’daki Olağanüstü Kurultayı’nda Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) adını almıştır. Sonrasında Mihri Belli ve MDD hareketinin Dev-Genç üzerindeki etkisi giderek belirginleşmiştir. Bu durumun temel sebebi, kimine göre radikalleşen gençliğin faaliyetlerinin partinin kapatılmasına sebep olacağından korkan TİP

⁴⁶³ Atılğan, “Yön”, 644-645.

⁴⁶⁴ Atılğan, “Yön”, 645.

yönetiminin gençler ile arasına mesafe koyması⁴⁶⁵, kimine göre iktidara (düzenin değişmesine) doğru daha hızlı bir yürüyüş talep eden gençler için TİP'in eski cazibesini yitirmesi⁴⁶⁶ idi.

FKF elbette üniversitelerde örgütlü tek gençlik hareketi değildi. AP tarafından ülkeye komünizm getirmeye çalışmakla suçlanan öğrenci hareketlerinin karşısına kısa sürede 1964 itibarıyla 60.000 üyesi olan *Milli Türk Talebe Birliği*⁴⁶⁷, *Ülkü Ocakları*, *Komünizmle Mücadele Derneği* (KMD), *İlim Yayma Cemiyeti* gibi oluşumlar çıkmıştır. Böylece öğrenci hareketleri, sağ/sol veya devrimci/milliyetçi-mukaddesatçı (ki bu cephenin ortak noktası komünizm karşıtlığıdır) kutuplaşması çerçevesinde gittikçe radikalleşmiştir.

Ülkücü gruplar ile İslamcı 'Akıncı' gençlerin bir araya geldikleri KMD, milliyetçilik retoriği kullanan solcuların karşısında İslam'ı öne çıkarmış⁴⁶⁸; dinsizlik olarak gördükleri komünizme karşı din vurgusu yaparak İslam'ın siyasallaşmasının da yolunu açmıştır. Zamanla ülkücü gençler KMD'den ayrılarak kendi teşkilatlarını oluşturmuş ve meşhur ifadesiyle 'sağın vurucu gücü' haline gelmişlerdir. Bu tarihten sonra başını Dev-Genç ve Ülkü Ocakları'nın çektiği iki grup arasındaki çatışmalar hız kazanmıştır.

Haziran 1968'de önce Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde, ardından İstanbul Üniversitesi'nde başlayan boykotlar başlangıçta ideolojiler üstü görünen "sağ sol yok boykot var" sloganı ile sadece öğrenci sorunlarına ilişkin taleplere yoğunlaşmıştır.⁴⁶⁹ Boykotlar zamanla üniversiteleri işgale dönüşmüş; sağcı ve solcu öğrenciler arasında çatışmalar başlamıştır. Temmuz ayında Amerikan 6. filusunun İstanbul'a gelişini protesto eden öğrencilerin İTÜ'deki yurduna polisin yaptığı baskın sırasında öğrenciler ilk can kaybını Vedat Demircioğlu'nun ölümüyle

⁴⁶⁵ Ünlü, 249.

⁴⁶⁶ Ünsal, 282.

⁴⁶⁷ A-1027, *POL 13-2 TUR*, Philip Clock'tan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 15 June 1964.

⁴⁶⁸ Ahmad, *The Making*, 142.

⁴⁶⁹ Daha detaylı bilgi için bkz. Nadire Mater, *Sokak Güzeldir* (İstanbul: Metis Yayınları, 2009).

yaşamışlardır. Sokak siyaseti giderek hız kazanmıştır. Bir yandan solcu öğrenciler gösteriler yaparken bir yandan da komünizmle savaş mitingleri düzenlenmiş; nihayetinde sağcı ve solcu gençler kavgalarını sokağa taşımıştır. Giderek siyasi partiler de taraf haline gelmiştir. AP ve CKMP, CHP ve TİP’i öğrencileri kışkırtarak sokağa dökmekle itham ederken, CHP de CKMP’yi “faşist komandolar” eğitmek üzere kamplar kurmakla⁴⁷⁰, iktidar partisi AP’yi de solculara karşı denge unsuru olarak komandoları himayesi altına almakla⁴⁷¹ suçlamıştır.

Bu arada Ocak 1969’da ABD’nin Ankara Büyükelçisi Komer’in arabası ODTÜ kampüsünü ziyareti sırasında bir grup öğrenci tarafından yakılmıştır. 16 Şubat 1969 tarihinde ise yine 6. filoyu protesto eden öğrenci ve işçilere Taksim’de toplanan ‘komünizm tehlikesi’ karşısında örgütlenmiş milliyetçi-mukaddesatçı gruplar saldırmıştır. Sonuçta ‘Kanlı Pazar’ olarak anılan bu tarihte iki kişi ölürken iki yüz kişi yaralanmıştır.⁴⁷²

Ancak toplumu, siyasi aktörleri ve genel siyaseti Kanlı Pazar’dan daha da fazla etkileyen olay 15-16 Haziran 1970’de gerçekleştirilen işçi eylemi olmuştur. İşçiler arasında hareketlenmeler zaten birkaç yıl öncesinden başlamıştı. 1966 yılından itibaren büyük çaplı işçi eylemleri yılda ortalama elliye buluyordu.⁴⁷³ Grevler gittikçe yaygınlaşmıştı. Bu ortamda hükümetin sendikalar kanununda yaptığı, DİSK’i⁴⁷⁴ hedef aldığı düşünülen değişiklikleri protesto amacıyla DİSK’in öncülüğünde İstanbul ve Kocaeli’nde geniş çaplı işçi gösterileri düzenlenmiştir. Sonuçta İstanbul, Kocaeli ve Gebze’de sıkıyönetim ilan edilmiştir.

Bu pek de beklenmeyen işçi başkaldırısı iktidar sahipleri arasında telaş ve panik yaratmıştır. Öte yandan, işçilerin uyanışından umutlanan

⁴⁷⁰ *Milliyet*, 3 Ocak 1969; *Milliyet*, 7 Ocak 1969.

⁴⁷¹ *Milliyet*, 12 Ocak 1969.

⁴⁷² Daha fazla bilgi için bkz. Harun Karadeniz, *Olaylı Yıllar ve Gençlik* (İstanbul: May Yayınları, 1975).

⁴⁷³ Ali Gevgili, *Yükseliş ve Düşüş* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987), 338.

⁴⁷⁴ Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Amerikan modeline yakın olan Türk-İş’ten farklı olarak siyasi kaygıları ve talepleri de olan bir işçi sendikası olarak 13 Şubat 1967’de 5 sendika tarafından (Türkiye Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş, Türkiye Gıda-İş ve Türk Maden-İş) kurulmuştur.

değişik öğrenci grupları⁴⁷⁵ FKF'den koparak stratejilerini kır ve kent ortamında gerilla mücadelesine dönüştürmüşlerdir.⁴⁷⁶ Deniz Gezmiş ve Mahir Çayan gibi öğrenci liderlerinin önderliğinde Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu, Türkiye Halk Kurtuluş Cephesi gibi örgütler kurulmuştur.

Böylece 1970'e gelinirken bir yandan sol kesim için legal siyasi arena daralmış, bir yandan da olayların başlangıcında partisini “*yollar yürümekle aşınmaz*”⁴⁷⁷ diyerek sakinleştirmeye çalışan Demirel artık kontrolü tamamen kaybetmiş görünüyordu.

12 Mart'a Doğru

Zaman içerisinde TİP'i yetersiz bularak yeni arayışlara yönelen parti içindeki ve dışındaki muhalifler veya diğer bir deyişle ‘sosyalist aydın-gençlik’, demokratik devrim anlayışı etrafında etkili bir yapılanma kurmuştur. Temel amaç sistemi, ordu eliyle gerçekleştirilecek olan müdahale vasıtasıyla değiştirmektir. Parlamenter yolları kullanarak ülkede sol/sosyalist bir iktidar kurulamayacağı düşüncesi nasıl toplumun bazı kesimlerinde yaygınlaşmışsa aynı fikir Silahlı Kuvvetlerin çeşitli kademelerinde de taraftar bulmuştur. *Yön/Devrim* çevresi ordu içindeki devrimci subaylarla bağlantı kurmuşlardır. Hatta bazı kaynaklara göre ordu içerisindeki bu yapılanma(lar) Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler ile Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur'a kadar uzanmıştır. Ancak özellikle 16 Haziran işçi hareketinin cuntacıları korkuttuğu anlaşılmaktadır. Zira ordu içindeki bu ‘ilerici subaylar’ işçi ihtilali veya darbe sonrası işçi sınıfının iktidarı paylaşması gibi fikirlere hazır değildi.⁴⁷⁸ “Sol cunta'nın giderek daha fazla sola evrilmesi ihtimali”⁴⁷⁹ asker-sivil aydınlar arasında ilk ciddi anlaşmazlıkların yaşanmasına sebep olmuştur.

⁴⁷⁵ 1970 yılında ortaya çıkan sol gruplar hakkında bkz. Igor P. Lipovsky, *The Socialist Movement in Turkey 1960-1980* (Leiden; New York: Brill, 1992).

⁴⁷⁶ Belge, 1958.

⁴⁷⁷ Süleyman Demirel, *1971 Buhramı ve Aydınlığa Doğru* (Ankara: Doğu Matbaası, 1973), 54.

⁴⁷⁸ Laçiner, 31.

⁴⁷⁹ Belge, 1958.

Sonradan anlaşıldığı üzere, 'sol darbe'nin, 9 Mart 1971 tarihinde gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Ancak müdahale veya ordu eliyle devrim konusunda yüksek komuta konseyinin fikir birliği sağlayamamış olması, 9 Mart'taki darbenin ertelenmesine sebep olmuştur. 10 Mart tarihinde Genişletilmiş Komuta Konseyi toplanmıştır. Bu toplantıda, emir-komuta zinciri içerisinde kalacak şekilde daha düşük dozlu bir adım atılması ve hükümetin iktidardan indirilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece hem klasik askeri hiyerarşi zede almadan⁴⁸⁰ korunmuş ve sonrasında doğacak sorunlar bertaraf edilmiş, hem kapitalizm ve NATO/ABD karşıtı bir darbe önlenmiş, hem de artık kilitlenmiş görünen siyasi sorunları çözme hususunda TSK 'koruma ve kollama görevini' ifa etmiş oluyordu.

Böylece 12 Mart 1971 tarihinde Genelkurmay Başkanı Tağmaç ile Kara, Hava ve Deniz Komutanları Cumhurbaşkanı ve Meclis Başkanlarına şu muhtırayı vermişlerdir:

1. *Parlâmento ve hükûmet, süregelen tutum, görüş ve icraatlarıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyetinin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.*
2. *Türk milletinin ve sinesinden çıkan Silâhlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliğini giderecek çarelerin, partilerüstü bir anlayışla Meclislerimizce değerlendirilerek, mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasanın öngördüğü reformları Atatürk'çü bir görüşle ele alacak ve İnkılâp Kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükûmetin demokratik kuralları içinde teşkili zarurî görülmektedir.*
3. *Bu husus sür'atle tahakkuk ettirilmediği takdirde Türk Silâhlı*

⁴⁸⁰ Tanel Demirel'e göre 12 Mart Darbesi'nin esas sebebi, ordu yüksek kademesinin alt kademeler tarafından düzenlenecek bir darbe ve sonrasında kurulacak uzun dönemli bir askeri yönetimin kendilerini dışarıda bırakacağı endişesidir. Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji*, 63. Bu süreç hakkında daha fazla bilgi için bakınız Akyaz.

Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyetini korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır. Bilgilerinize.”⁴⁸¹

Solcu/devrimci bir darbe beklenirken, ülkenin bu tür bir darbe ile veya darbe olmasa dahi giderek daha sola savrulacağından korkan üst komuta heyeti tercihini ‘düzen’den yana kullanmıştır. Feroz Ahmad 1960 Darbesi’nden sonra ordunun siyasi sistemin bir parçası haline geldiğini bu sebeple de düzenin olduğu gibi muhafaza edilmesinde doğrudan bir çıkarı olduğunu ileri sürer.⁴⁸² Bu şekilde asker ‘sistemi’ ‘sistem dışı’ güçlere karşı korumuştur.

Dış Politika

Dış ilişkiler söz konusu olduğunda 1965-1971 döneminin iki belirgin özelliği öne çıkmaktadır. İlki ve en önemlisi 1965 yılı sonrasında Türk dış politikasının önceki dönemlerle karşılaştırıldığında nispeten çok yönlü ve bağımsız olmasıdır. Aynı zamanda bu gelişmenin dolaylı sebeplerinden birini de teşkil eden ikinci özellik ise dış politika aktörlerine ilişkindir. Bu döneme dek hükümetlerin uhdesinde ve hatta çok küçük karar verici grupların elinde tutulan dış politika belki de ilk defa bu denli toplumun genelinin ilgisini çeken ve kamuoyunda tartışılan bir mesele haline gelmiştir. Genel siyasi ortamın özgürleşmesi her konunun tartışılıp eleştirilmesi partiler üstü varsayılan konuların bile sorgulanmasına yol açmıştır. Öyle ki daha I. Demirel Hükümeti’nin programı Meclis’te görüşülürken dış politikaya TİP’ten itirazlar gelmiştir.⁴⁸³

“İyi komşuluk politikası” olarak da bilinen bu yeni dış politika yöneliminin genel olarak dört belirleyici yapıtaşı vardı: daha Arap yanlısı bir tutum, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin düzeltilmesi, ABD ile ikili ilişkilerin nispeten gevşetilmesi,

⁴⁸¹ *Milliyet*, 13 Mart 1971.

⁴⁸² Ahmad, *The Making*, 147.

⁴⁸³ Aybar “Türkiye topraklarında 35 milyon metre karelik bir parçanın Amerikan işgali altında olduğunu” ileri sürdüğü meşhur konuşmasını yapmıştır. *Milliyet*, 8 Kasım 1965.

*NATO ile olan yapısal bağlarda değişikliğe gidilmesine yönelik iç baskılar.*⁴⁸⁴

Türk dış politikasının bağımsızlaşmasında ve yönelimlerinin çeşitlendirilmesinde en temel neden ise Ankara’nın milli dava olarak gördüğü Kıbrıs Meselesi’nde en yakın müttefikinden dahi umduğu desteği bulamamış ve uluslararası platformlarda yalnız kaldığı endişesine kapılmış olmasıdır. Özellikle Johnson Mektubu çok geniş çevrelerde ABD’ye yönelik hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu ortamda önceki dönemlere oranla seslerini daha fazla duyurma imkânı yakalayan solcu veya anti-empyralist grupların da etkisiyle Türkiye’de kuvvetli bir Amerikan karşıtlığı yayılmış; Türk-Amerikan ittifakı sorgulanmaya başlanmıştır. Dış politikadaki yalnızlıklarını da o güne değin sürdürülen ‘Batı bağımlı siyasete’ bağlayan karar vericiler dış politika alternatifleri aranması konusunda fikir birliğine varmışlardır. Bu çerçevede, başta kültürel bağların vurgulandığı Orta Doğu’daki Arap ve Müslüman ülkeler olmak üzere Sovyetler Birliği ve Türkiye’nin Batı ittifakının çıkarlarının temsilcisi haline geldiği 1955 *Bandung Konferansı*’ndan sonra iyice uzaklaştığı bağlantısızlar ile olan ilişkilerin iyileştirilmesine dayalı yeni bir dış politika çizgisi izlenmeye başlanmıştır.

Ancak Ankara’nın bu yeni çok yönlü dış politikası eksen değiştirmek anlamı taşımamıştır. Zaten uluslararası ortamdaki yumuşamanın (*détente*) izin vermesi ile mümkün olan bu politika Batı kampından ayrılmak değil ülkenin Batı oryantasyonunu korumak suretiyle daha fazla manevra kabiliyeti kazanmayı hedeflemiştir.

Kıbrıs Meselesi

Daha dördüncü koalisyon hükümetinden başlayarak CHP’nin Kıbrıs politikasını eleştiren Demirel, İnönü’yü “Kıbrıs’ı Yunan işgaline terk etmekle” suçlamıştır.⁴⁸⁵ Kendisi başbakan olduğunda ise Demirel’in

⁴⁸⁴ A-637, POL 1 TUR, WC Burdett’ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 31 Mayıs 1968.

⁴⁸⁵ *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1965.

önünde bulduğu ilk dış politika meselesi Kıbrıs'tır. 18 Aralık 1965 tarihinde BM Genel Kurulu Türk tarafı aleyhindeki en sert kararını almıştır. Bütün ülkeleri Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ve ülke bütünlüğünü tanıyarak müdahaleden kaçınmaya davet eden 2077 nolu karara⁴⁸⁶ karşı Türkiye ile birlikte sadece dört ülkenin (*Arnavutluk, İran, Pakistan ve ABD*) olumsuz oy kullanması Kıbrıs konusunda Türkiye'nin uluslararası yalnızlığının en somut göstergesi olmuştur.

Georgios Papandreou hükümetinin Temmuz 1965'te '*Apostasia*' krizi sonucu istifa etmesinden sonra birbirini takip eden koalisyon hükümetlerinin ve 21 Nisan 1967 tarihindeki darbe sonucu kurulan Albayların kontrolündeki cunta yönetiminin de tıpkı Demirel hükümeti gibi Amerikan yardımına ihtiyaçları vardı. Fırat'a göre, bu sebeple iki taraf da, ABD için Doğu Akdeniz'de sorun yaratmaya başlayan, Kıbrıs meselesini çözmek için irade göstermeye hazırды.⁴⁸⁷ Öte yandan, Atina ile Makarios'un arası giderek bozulmuştur. Bağımsız davranmaya başlayan Makarios ne Grivas'tan ne de Atina'nın dayatmalarından memnundu. Özellikle darbeden sonra Makarios *enosis* yerine bağımsız Kıbrıs fikrine daha çok sarılmış görünüyordu.⁴⁸⁸ Aynı şekilde, Türk hükümeti ile Kıbrıs Türk toplumunun silahlı mücadeleyi tek çare olarak gören "şahinleri" arasında da ayrışma yaşanıyordu.⁴⁸⁹ Ayrıca, 1966-1967 döneminde Demirel hükümeti politika değişikliği yapmış ve sorunun Türkiye ve Yunanistan arasında çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁹⁰ Bu nedenlerle, 1966-1967 döneminde Ankara ve Atina hükümetleri Kıbrıs'taki Türk ve Rumların şahinlerini dâhil etmeksizin ikili görüşmelere başlamışlardır. Bu ön görüşmelerin ardından Demirel ile Kollias 9-10 Eylül 1967 tarihlerinde Keşan ve Dedeoğaç'ta bir araya gelmişlerdir. 1965 sonrası Yunan

⁴⁸⁶ General Assembly Resolution 2077 (XX), Question of Cyprus, A/RES/2077(XX) (18 December 1965), http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2077%28XX%29&Lang=E&Area=RESOLUTION (27.03.2014).

⁴⁸⁷ Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler," içinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar, Cilt I: 1919-1980*, ed. Baskın Oran (Ankara: İletişim, 2001), 734.

⁴⁸⁸ Gevgili, 373.

⁴⁸⁹ Melek Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997), 216.

⁴⁹⁰ Fırat, 1960-71, 205.

tarafı meseleyi Türklere verilecek üs/sınırlı toprak karşılığında *enosisi* garanti altına almak suretiyle çözmeye çalışmıştı. ABD'nin de desteklediği ve *Acheson* planlarının da temelini oluşturan bu yaklaşım 1967 sonrası kurulan cuntanın da esas politikası olmuştur. Aynı şekilde görüşmeler sırasında *Kollias* üzerinde daha önce uzlaşma sağlanmış gibi *enosisi* konusunu açmış ve *enosisi* karşılığında İngilizlere ait *Dikelya* üssünü teklif etmiştir. *Enosis* ihtimali Demirel tarafından reddedilmiştir.⁴⁹¹

Zaten pek parlak geçmeyen görüşmelerin ardından, 15 Kasım 1967 tarihinde, *Grivas* liderliğindeki Rum Milli Muhafız Birliği Türklerin çoğunlukta olduğu *Boğaziçi* ve *Geçitkale* köylerine saldırmışlardır. Olaylar sonrası gerek halk arasında gerek Meclis'te Ada'ya müdahalede bulunulması yönünde fikir birliği belirmiştir. TBMM, hükümete bir kez daha yurtdışına asker gönderme yetkisi vermiştir. Ancak 1963/1964 olaylarının ardından Türk hükümetinin yaşadığı tecrübe bu kez de geçerliliğini korumuştur. Ordunun bu tür bir denizaşırı harekât için ne teçhizat ne de deneyimli personel açısından hazır olmadığı bir kere daha ortaya çıkmıştır.⁴⁹²

Öte yandan, hem muhalefet hem AP içi muhalifler hem de halkın belirli kesimleri Demirel'i yetersiz kalmakla suçlamıştır. Belki de bu sebeple sertleşen Türk politikası sonucu Türk jetleri Ada üzerinde uçuşlar gerçekleştirmiş ve Ankara Atina'ya, Ada'da bulunan ve 1960 Anlaşmalarının izin verdiği sayının çok üzerinde olan Yunan askerleri ile *Grivas*'ın çekilmesi ve Rum Milli Muhafız birliklerinin dağıtılması gibi talepler içeren bir nota vermiştir.⁴⁹³

ABD ise 1964'teki gibi Türkiye'yi müdahaleden caydırmaya çalışıyor ancak ikinci bir *Johnson Mektubu* vakası yaratmak istemiyordu. Bu sebeple, arabulucu atanan *Cyrus Vance* kanalıyla şifahen uyarılan Türk hükümetinden ziyade Ankara'nın taleplerini reddeden Atina üzerinde

⁴⁹¹ Zeki Kunalalp, *Sadece Diplomat: Anılar-Belgeler* (İstanbul: İsis, 1999), 278.

⁴⁹² Süha Bölükbaşı, *Turkish-American Relations and Cyprus* (Lanham, M.D.: University Press of America, 1988), 134-135.

⁴⁹³ Bölükbaşı, 136.

baskı kurulma yoluna gidilmiştir. Vance'in arabuluculuğu sonucunda mevcut anlaşmalara aykırı olarak Ada'da bulunan Yunan askerleri ile Grivas Atina'ya geri çekilmiştir.⁴⁹⁴

28 Aralık 1967 tarihinde kurulan Geçici Kıbrıs Türk Yönetimi ile Rum tarafı 1968 yılından itibaren toplumlararası görüşmelere başlamışlardır. Zaman zaman ilerleme kaydettiği düşünülen görüşmeler nihayetinde 1974 yılında anlaşmaya varılmadan sonlanmıştır. Bu arada görünürde gidişata çok da müdahil olmayan Türk ve Yunan hükümetlerinin de gizli görüşmeler yaptığı anlaşılmıştır. Hatta NATO toplantıları vesilesiyle bir araya gelen Türk ve Yunan temsilcilerinin taksim (*double enosis*) konusunda uzlaşma sağladıkları iddia edilir.⁴⁹⁵

ABD ile İlişkiler

Melek Fırat'a göre, 1965-1971 dönemi ele alındığında, *Kıbrıs Sorunu* her ne kadar 1967 yılı sonrasında Türk dış politikasının en önemli meselesi olmaktan çıksa da diğer ülkelerle ilişkileri şekillendirmeye devam etmiştir.⁴⁹⁶ Bu meyanda, Kıbrıs meselesi ABD ile olan ilişkilerin gidişatını da etkilemiştir.

1960'lı yıllarda Türk dış politikasının en önemli iç yansımalarından biri ülkede benzersiz şekilde yükselen Amerikan karşıtlığıdır. Amerikalılara göre bu karşıtlığın esas nedeni détente(yumuşama) sayesinde azalan Sovyet tehdidinin ülkede uzun yıllardır bastırılan Amerikan düşmanlığının ortaya dökülmesine yol açması idi ve bu yüzden de *Kıbrıs Sorunu* çözüle dahi karşıtlığın devam etmesi beklenmeli idi.⁴⁹⁷ Amerikan karşıtlığının görünürdeki en temel iki sebebi ise 1962 *Küba*

⁴⁹⁴ Ercüment Yavuzalp, *Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik, 1967-1970* (Ankara: Bilgi, 1993), 163. Ancak Makarios Millî Muhafız Birliği'nin dağıtılmasına karşı çıkmıştı. Vance Planı için bkz. Nasuh Uslu, *The Cyprus Question as an Issue of Turkish Foreign Policy and Turkish American Relations 1959-2003*(New York: Nova Publishers, 2003), 100-103.

⁴⁹⁵ Theodore A. Coulombis, *The United States, Greece, and Turkey: The Troubled Triangle* (New York: Praeger, 1983), 78.

⁴⁹⁶ Fırat, 1960-71, 207.

⁴⁹⁷ A-583, POL 2-3 TUR, Parker T. Hart'tan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 28 Şubat 1966.

Füze Krizi ile 1964 tarihli *Johnson Mektubu* ile yaşanan tecrübelerin Türklerin siyasi psikolojisinde açtığı derin yaradır.

Tam metni 1966 yılına kadar halka duyurulmayacak olan ancak içeriği sızdırılan *Johnson Mektubu* Türk siyasi çevrelerinde tam bir şok etkisi yaratmıştır. *Türkiye’nin Kıbrıs’a yapmayı planladığı müdahalede Amerikan silahlarının kullanılmasını men eden ve bu ortamda Türkiye SSCB saldırısına uğrarsa NATO’nun yardıma gelmeyeceğini bildiren mektup*⁴⁹⁸, Küba krizinden sonra bir kez daha ve bu sefer çok daha açık ve dolaysız bir şekilde Türkiye’nin en yakın müttefikinin, Ankara’nın beklentilerinin ve çıkarlarının tam tersi yönde hareket edebileceğini göstermiştir. Türkler yıllardır siyasi ve stratejik olarak ortaklık ilişkisinin de ötesinde bir ilişki yürüttükleri ABD’nin, herhangi çıkar çatışması durumunda kendileri aleyhine politika izleyebileceğini anlamışlardır.

Bu sebeple, daha 1950’lerde dile getirilmeye başlanan eleştiriler⁴⁹⁹ 1960’larda iyice şiddetlenmiştir. Amerikan karşıtlığı doğal olarak bu ülke ile olan her türlü ittifak ilişkisinin⁵⁰⁰ sorgulanmasına neden olmuştur. Hatta Türkiye’nin NATO üyeliği dahi tartışmaya açılmıştır.⁵⁰¹ Amerikan karşıtlığının merkez sağ ve solda dahi yayılması ile birlikte, bu kesimlerde NATO yanlısı bir politika neredeyse vatan hainliği olarak

⁴⁹⁸ Mektubun metni için bkz. “Correspondence between President Johnson and Prime Minister İnönü, June 1964, as released by the White House, January 15, 1966,” *The Middle East Journal* 20, No. 3 (1966): 386-393.

⁴⁹⁹ Türkiye’de 1960 öncesi Amerikan karşıtlığı için bkz. Tuba Ünlü Bilgiç, “*The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960*,” BİLİG yayımlanacak (Ocak 2015).

⁵⁰⁰ Bazı yazarlar NATO’daki nükleer silah paylaşımı ve caydırıcılık sorunlarına çözüm bulmak amacıyla ABD tarafından ortaya atılan *Çok Taraflı Nükleer Güç*’ten (MLF) Türkiye’nin Ocak 1965’te çekilmesini Ankara’nın Washington’a karşı ortaya koyduğu bir tavır ve dolayısıyla yeni Türk dış politikasının göstergelerinden biri olarak yorumlarlar. Ancak MLF’nin daha baştan son derece sorunlu bir proje olduğu, şartları hakkında NATO müttefikleri arasında dahi fikir birliğine varılamadığı ve ABD’nin 1964 yılı sonlarında projeden desteğini çekmeye başladığı göz önüne alınırsa Türkiye’nin tavrının Amerika ramına atılmış bir adım sayılamayacağı anlaşılır. Örneğin bkz. Helga Haftendorn, *NATO and the Nuclear Revolution: A Crisis of Credibility, 1966-1967* (New York: Oxford University Press, 1996), 111-145. Ancak bu tutum iç politikada hükümetin işine yaramış, kamuoyunda ABD’den bağımsız davranıldığı izleniminin pekişmesine katkıda bulunmuştur. Benzer bir yorum için bkz. Nasuh Uslu, “1965-1970 Dönemi Dış Politika,” *İçinde Osmanlı’dan İkinin Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, 474-475.

⁵⁰¹ Özellikle solcu grupların NATO’ya yönelik eleştirileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Nasuh Uslu, *Türk-Amerikan İlişkileri* (Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2000), 196-200.

görölmeye başlanmıştır.⁵⁰² Genel olarak ise NATO üyeliğinin devamı ile birlikte, özellikle komuta yapısında Türkiye'nin etkisinin artırılmasına yönelik değişiklikler yapılması talepleri dile getirilmiştir.

Öte yandan, Ankara bu dönemde de Washington tarafından hayal kırıklığına uğratılmıştır. ABD, Türkiye'nin ne Kıbrıs konusundaki destek taleplerine olumlu cevap vermiş ne de Demirel için büyük önem taşıyan kalkınma planı çerçevesindeki iddialı yatırımlara yardım sağlamayı kabul etmiştir.⁵⁰³ Üstelik ABD'nin Türkiye'ye 1968 mali yılı için öngörülen ekonomik yardım miktarı 134 milyon dolardan 68 milyon dolara, askeri yardım miktarı da 141,2 milyon dolardan 99,1 milyon dolara düşmüştür.⁵⁰⁴

1965-1971 arası Türk-Amerikan ilişkilerini değerlendirirken, Demirel hükümetinin iç kamuoyuna ABD'den bağımsız politika izleyebildiğini gösterme çabası içinde olduğu unutulmamalıdır. Bunun temel sebebi, ABD eleştirilerinin TBMM'de ilk kez dile getirildiği ve Amerikan karşıtlığının marjinal sol kesimlerin ötesinde toplumun çok değişik katmanlarına yayıldığı bir ortamda, aktif siyaset sahnesine çıktığı ilk günden beri 'Amerika'nın adamı' yaftası veya suçlamasını taşımak zorunda kalan Demirel'in bu iddiayı çürütme isteğidir. İç siyaset dengeleri Demirel'i, Türk çıkarlarını hassasiyetle koruyan 'daha az Amerikancı' bir lider imajı çizmeye zorlamıştır. Ancak yine de bu dönemde Türkiye-ABD ilişkilerinin tamamen kötüleştiği düşünülmemelidir. Örneğin, Ankara ABD'nin Vietnam politikasını desteklememesine rağmen Amerika'nın içinde bulunduğu durumu anladığını açıklamış; NATO ve CENTO'ya olan desteğinin süreceğini duyurmuş; Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması'nı (NPT) desteklemiş; 1968 yılında Kuzey Kore tarafından el konulan istihbarat gemisi USS Pueblo'nun iadesi için Moskova nezdinde girişimde bulunmuştur.⁵⁰⁵

⁵⁰² Fırat, 1960-71, 255.

⁵⁰³ Fırat, 1960-71, 259.

⁵⁰⁴ A-868, POL 1 TUR, WC Burdett'ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 29 Ekim 1968.

⁵⁰⁵ A-637, POL 1 TUR, WC Burdett'ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 31 Mayıs 1968.

İkili Anlaşmalar ve Amerikalılara Tanınan Ayrıcalıklar

ABD ile imzalanmış ikili anlaşmalar, gerek ABD'ye verilen geniş haklar gerekse Türkiye'de mukim ABD vatandaşlarına tanınan ayrıcalıklar sebebiyle sık sık eleştiri konusu olmuştur. NATO Sözleşmesi'nin üçüncü maddesi uyarınca uygulama anlaşması sayılan bu anlaşmalar Meclis onayına sunulmamış⁵⁰⁶, hatta çoğunluğu sözlü olarak birbirinden habersiz kurumlarca yapılmıştı. Ataöv'e göre, 1965 yılına kadar 3 tanesi 1950'den önce, 31 adedi 1950-1960 döneminde, 20 tanesi de 1960 yılından sonra olmak üzere toplam 54 anlaşma imzalanmıştır.⁵⁰⁷

Aralık 1965'te Aybar Meclis'te ABD ile imzalanan ikili anlaşmalar hakkında soru önergesi vermiş ve söz konusu anlaşmaların arasında Meclis'in onayından geçmemiş olan bulunup bulunmadığını sormuştur.⁵⁰⁸ Bağımsızlığa zarar verdiği iddia edilen anlaşmalar hususunda kamuoyunu aydınlatmaya zorlanan Demirel, 1966 yılında 55 kadar ikili anlaşma bulunduğunu açıklamış ve bu anlaşmaların ülke çıkarları göz önünde bulundurulmak suretiyle incelenip tek bir anlaşma şeklinde toparlanması hususunda çalışacaklarını duyurmuştur.⁵⁰⁹ Ankara'nın anlaşmaların "tedvin ve ıslahı" talebi üzerine, Nisan 1966'da 1954 tarihli Askeri Tesisler Antlaşması ve buna dayanılarak akdedilen 13 ikili anlaşmayı düzenleme çalışmaları başlamıştır.⁵¹⁰ Dışişleri Bakanı Çağlayangil Amerikan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Katzenbach'a, Türk kamuoyunu etkileyebilmek için bu yeni anlaşmayı tek taraflı feshetme hakkını elde ettiklerini duyurmalarının elzem olduğunu iletmış, feshetme niyetleri bulunmasa da anlaşmaya bu ibarenin konmasının şart olduğunu bildirmiştir.⁵¹¹ Söz konusu anlaşmaları tek metin halinde getiren

⁵⁰⁶ Türkkaya Ataöv, "Türk Dış Politikası Üzerine Düşünceler," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 24, No. 1 (1969): 105-106.

⁵⁰⁷ Ataöv, 105.

⁵⁰⁸ *Milliyet*, 8 Aralık 1965.

⁵⁰⁹ *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1966.

⁵¹⁰ Fırat, 1960-71, 258-259. Süreç hakkında bilgi için bkz. George S. Harris, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971* (Washington D.C.: AEI-Hoover Policy Study, 1972), 157-165.

⁵¹¹ A-637, POL 1 TUR, WC Burdett'ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 31 Mayıs

Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması Temmuz 1969'da imzalanmıştır. Anlaşmanın düzenleme getirdiği en önemli husus Türk makamların üsler üzerindeki yetki ve haklarının açıkça belirlenmesi idi. Buna göre, mülkiyet hakkı Türkiye'ye ait olan üsler Türklerin denetimine açık olacak ve bu üslerden üçüncü ülkelere alandışı amaçlarla operasyon düzenlenemeyecekti.⁵¹² Ayrıca Eylül 1968'de yapılan anlaşma ile Ankara NATO Kuvvetler Statüsü Anlaşması'nı (SOFA) da kendi lehine değiştirmiştir.⁵¹³

Afyon Meselesi

Afyon, 19. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkilerde önemli bir yer tutmaktaydı. Amerikalı gemiciler, Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen afyonu Çin'deki pazarlara satarak ciddi gelir elde ediyorlardı. Hatta Çin'de bazıları, Osmanlı Devleti'nin ABD'nin bir parçası olduğunu zannediyorlardı.⁵¹⁴ Ancak, zamanla afyondan üretilen eroin ABD'de tüketilmeye başlanmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'de uyuşturucu maddelerin kullanımında büyük bir artış yaşanmıştır. Böylelikle ciddi bir uyuşturucu sorununa sahip olan ABD, daha 1940'lı yıllarda haşhaş ekimi yapan ülkelerin afyon üretiminin kontrol altına alınması için uluslararası alanda çaba sarf etmiştir. Öyle ki Türkiye'nin de dâhil olduğu yedi ülkeye afyon üretimi ve ihracatı hakkı tanıyan 1953 *Afyon Protokolü* ABD'nin çabaları ile hayata geçirilmiştir.⁵¹⁵ Washington bu dönemde 42 ilinde afyon üretimi yapılan Türkiye'ye de üretim üzerinde daha sıkı denetim sağlaması için baskı yapmaya başlamıştır.⁵¹⁶ 1962 yılında iti-

1968.

⁵¹² Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler," içinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar, Cilt I: 1919-1980*, 697; Ferenc A. Váli, *Bridge Across the Bosphorus* (Maryland: Johns Hopkins Press, 1971), 140-141.

⁵¹³ Baskın Oran, "Dönemin Bilançosu," içinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar*, 674.

⁵¹⁴ James W. Spain, "The United States, Turkey and the Poppy" *Middle East Journal* 29, No. 3 (Summer 1975): 295.

⁵¹⁵ Joseph L. Zentner, "The 1972 Turkish Opium Ban: Needle in the Haystack Diplomacy?," *World Affairs* 136, No. 1 (1973): 37.

⁵¹⁶ Zentner, 38.

baren ise ABD, kendi topraklarında satılan eroinin %80'inin Türk haşhaşından imal edildiği inancıyla Türk hükümetlerine haşhaş üretimini durdurması yönünde telkinlerde bulunmuştur.⁵¹⁷ Zira Amerikalılara göre Türkiye'de üretilen afyon Lübnan'da morfine dönüştürülüyor, daha sonra da Fransa'ya gönderilen bu morfenden eroin üretimi yapılıyor ve Fransa'dan eroin ABD'ye ulaştırılıyordu. Yasadışı uyuşturucu trafiğini engellemek için alınan yeni önlemler çerçevesinde, Uyuşturucu Maddelere Dair Birleşmiş Milletler TEK Sözleşmesi'nin 1967 yılında Senato tarafından onaylanmasının ardından da uyuşturucu sorunu ve buna bağlı olarak haşhaş üretimi Amerikan kamuoyu için en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Öyle ki, 1968'deki başkanlık seçimi kampanyasında ülkedeki uyuşturucu sorununun sona erdirilmesi *Richard Nixon*'un en önemli vaatlerinden biriydi. Türkiye de bu açıdan Washington'un hedeflerinden biri haline gelmişti.

Oysa Çağrı Erhan, Amerikalıların kamuoyu önünde dile getirdikleri iddialarının hatalı olduğunu belirtmektedir. Zira Türkiye, afyonun yasal olarak üretildiği içlerinde Hindistan ve Yugoslavya gibi ülkelerin de olduğu on kadar ülkeden biriydi. ABD'ye giren eroinin hammaddesi olan afyon ise Tayland, Burma ve Laos gibi ülkelerde kaçak olarak üretiliyordu.⁵¹⁸ Nitekim Amerikalı yetkililer de kendi içlerinde bu durumu teslim etmişlerdi. 18 Haziran 1970 tarihli bir Amerikan Dışişleri Bakanlığı memorandumunda Türkiye afyon üretimini tamamen durdursa bile İran, Afganistan, Pakistan, Burma, Tayland, Laos, Kamboçya ve Hindistan'da üretimi yapılan afyonun Amerika'ya gelmeye devam edeceği belirtiliyordu.⁵¹⁹

ABD'nin baskısı sonucu Türk hükümetleri, 1963 yılından itibaren ekim yapılan il sayısını azaltmış; 1965 yılında bu sayı on dokuza indirilmiştir. Ancak Ürgüplü hükümeti ekimin tamamen yasaklanması talebini

⁵¹⁷ Philip Robins, "The Opium Crisis and the Iraq War: Historical Parallels in Turkey-US Relations," *Mediterranean Politics* 12, No. 1 (2007): 21.

⁵¹⁸ Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 701-702.

⁵¹⁹ "Memorandum from the Director of the Office of Turkish Affairs (Cash) to the Assistant Secretary of State for Near and South Asian Affairs (Sisco)," Washington, 18 Haziran 1970, *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Vol XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972, Document 431.*

geri çevirmiştir.⁵²⁰ Türkiye bu dönemde ayrıca, ülkedeki yasa dışı üretimle mücadele etmek için yasal düzenlemeler yapmış ve özel polis birimleri meydana getirmiştir. Yasadışı afyon üretimi ile mücadele konusunda Amerikalılardan maddi destek de sağlanmıştır.⁵²¹ 1969 yılı itibarıyla haşhaş sorunu, ABD yönetimi açısından, Türk-Amerikan ilişkilerinin en önemli meselesine dönüşmüş ve yönetim haşhaş üretiminin tamamen durdurulması yönünde Ankara üzerindeki baskılarını artırmış⁵²², Türkiye'yi maddi yardım konusunu doğrudan afyon meselesiyle ilişkilendirmekle tehdit etmiştir. Buna rağmen, Demirel söz konusu isteği reddetmiştir. Bir yıl sonra ise siyaseten iyice zor duruma düşen Demirel, Amerikan baskısına tamamen kayıtsız kalamamış ve Haziran 1970'de ekim yapılan il sayısı yediye indirilmiş, 1971 yılında da dörde düşürüleceği sözü verilmiştir.⁵²³ Ancak bu sonuç Amerikan yönetimini memnun etmemiştir. Amerikalılar o güne dek 5 milyar dolar yardımda buldukları Türklerin kendilerine borçlu olduğuna inanıyor, böylesi önemli bir toplumsal soruna karşı müttefik Türkiye'nin duyarlı değil pragmatik bir tavır sergilediğini düşünüyorlardı.⁵²⁴ Türkler ise ABD'nin tutumunu içişlerine müdahale olarak görmüşlerdir. Öte yandan, zaten siyaseten zor durumda olan Demirel oy tabanının dayandığı kırsal kesimden gelecek şiddetli bir tepkiyi göze alacak durumda değildi.⁵²⁵ Ancak Muhtıra sonrası hükümet bu konuda Demirel hükümetinden daha tavizkâr bir politika izleyecekti.

⁵²⁰ Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş: Türk Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996), 86.

⁵²¹ Robins, "The Opium Crisis and the Iraq War", 21-22; "Memorandum of Conversation [between Melih Esenbel, Turkish Ambassador in Washington and the Secretary of State of the USA]," Washington, 1 Nisan 1970, *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Vol XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972, Document 429*.

⁵²² Spain, 298.

⁵²³ Erhan, *Beyaz Savaş*, 104.

⁵²⁴ Spain, 303. Nitekim Çağlayangil, hükümetlerinin düşürülmesini ABD'nin afyon politikasına karşı duyduğu kızgınlığa bağlamıştır. Uslu, "1965-1970 Dönemi Dış Politika", 472-473.

⁵²⁵ Fırat, 1960-71, 264; Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", 702; Robins, "The Opium Crisis and the Iraq War", 22; Spain, 297-298; "Memorandum from the Undersecretary of State for Political Affairs (Johnson) to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger)," Washington, 12 Aralık 1969, *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Vol XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972, Document 425*. Demirel'in kendi ailesinin de Isparta'da çiftçilik ve afyon ticareti ile meşgul olması Demirel'in duruşunu etkilemiş olabilir. Bkz. Komsuoğlu, 99.

Sovyetler Birliği ile İlişkiler

1965-1971 dönemindeki en önemli dış politika gelişmelerinden biri de, Türkiye'nin bağlı bulunduğu blok ile ilişkilerine hanel getirmeksizin, Sovyetler Birliği ile dikkati çeken bir yakınlaşma içine girmiş olmasıdır.

1964 yılında Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Moskova ziyareti ile başlayan süreçte Cumhurbaşkanı Sunay, iki ülke başbakanları ve dışişleri bakanlarını da kapsayan bir dizi üst düzey ziyaret gerçekleştirilmiştir. Politik ilişkilerde yakınlaşma başlamıştır. Demirel de bu yakınlaşma politikasını devam ettirmiş, hatta işbirliğini sadece siyasi alanla sınırlı bırakmayarak ekonomi alanına da genişletmiştir.⁵²⁶

Bu dönemdeki Türk-Sovyet yakınlaşmasını değerlendirirken ülkesel veya bölgesel faktörlerin yanı sıra uluslararası bağlamın da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu düzeyde en önemli gelişme doğu ve batı blokları arasında yaşanan yumuşamadır. Bağlamdaki bu değişiklik iki ülkeye de yeni manevra alanları ve fırsatlar yaratmıştır. Yumuşamaya bağlı olarak Ankara'nın Sovyet tehdidi algısında azalma yaşanmıştır. Bazı yazarlar, kıtalararası füzelerin kullanıma geçmesi ile birlikte Moskova'nın Türk boğazlarına ilişkin tehdit algısında da aynı şekilde düşüş olduğunu iddia ederler. Ancak buna karşı çıkanlar da vardır. Örneğin Karpat, boğazların ve dolayısıyla Türkiye'nin Sovyetler için yaşamsal değerde olduğunu ve olmaya devam edeceğini, Moskova'nın Ankara'ya yönelik attığı her adımın gerisinde bu stratejik anlayışın yattığını ileri sürmektedir.⁵²⁷

Öte yandan, Kıbrıs konusunda Ankara'nın kendisini içinde bulduğu yalnızlık ortamında, geleneksel olarak Rumlara destek veren Sovyetlerin tavrını değiştirme çabası da önemli bir etkidir. Öyle ki, dönemin Washington Büyükelçisi Turgut Menemencioğlu, Johnson Mektubu'nun "*Türkiye'yi Sovyetler'in kucağına ittiğini*" ifade etmiştir.⁵²⁸ Nitekim

⁵²⁶ Fırat, 1960-71, 230-231.

⁵²⁷ Kemal H. Karpat, "Turkish-Soviet Relations," içinde *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974*, ed. Kemal H. Karpat (Leiden: E.J. Brill, 1975), 73-107.

⁵²⁸ XR POL 27 CYP, Memorandum of Conversation, ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan Ankara Büyükelçiliği'ne, 16 Haziran 1965.

Erkin'in ziyareti sonrası o güne dek münhasıran Kıbrıs hükümetini destekleyen Moskova, iki toplumun varlığından bahsetmeye ve dolayısıyla federasyon tezine yaklaşmaya başlamıştır.⁵²⁹ Dışişleri Bakanı Gromiko Ocak 1965'te *enosise* karşı olduklarını açıklamıştır.⁵³⁰ Bunda Ada'nın Yunanistan'ın eline geçmesi ile birlikte bir NATO/Amerikan üssü haline dönüşeceği endişesi etkili olmuştur.⁵³¹

Melek Fırat'a göre ise, Kıbrıs sorunu ilişkileri etkileyen önemli bir faktör olsa da esas sebep Sovyetler Birliği'nden sağlanan kredi ve teknik yardımlar idi.⁵³² Kalkınma ve sanayileşmeye verdiği öncelik yukarıda bahsedilen Demirel, Amerikan yardımının azaldığı bu dönemde, ülkede yapmayı planladığı sanayi atılımı için ne ABD'den ne de diğer Batılı ülkelerden umduğu desteği alamamıştır. Bu sebeple Sovyetlerin Türklere doğru attığı adımlar Demirel hükümeti nezdinde karşılık bulmuştur. Nitekim 25 Mart 1967'de aralarında Seydişehir Alüminyum Tesisleri ve İzmir Aliğa Petrol Rafinerisi'nin de bulunduğu yedi sanayi tesisinin yapımına ilişkin Türk-Sovyet Ekonomik-Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.⁵³³ Ayrıca Sovyetler Birliği ile yapılan dış ticaret 1964 yılında 10 milyon dolar civarında iken 1970'de 84 milyon dolara ulaşmış⁵³⁴; ikili ticaretin payı %6'ya kadar çıkmıştır⁵³⁵. Sovyetlerden alınan ekonomik yardım ciddi miktarlara ulaşmış; Türkiye, 1970'lerin sonu itibarıyla Sovyetlerin, Varşova Paktı üyeleri dışında, en fazla yardım yaptığı ülke haline gelmiştir.⁵³⁶

Türkiye'nin Sovyetler ile yakınlaşmasının ABD'de nasıl algılandığı da önemli bir noktadır. Demirel hükümetinin genel siyasi çizgisi Amerikan çıkarlarına uygun görüldüğü için hükümetin desteklenmesi

⁵²⁹ Fırat, "Yunanistan'la", 731.

⁵³⁰ Mehmet Gönlübol ve Ömer Kürkçüoğlu, "1965-1973 Dönemi Türk Dış Politikası," içinde *Olaylar-la Türk Dış Politikası*, ed. Mehmet Gönlübol (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1987), 525.

⁵³¹ William Hale, *Türk Dış Politikası, 1774-2000* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003), 156.

⁵³² Fırat, 1960-71, 230-231.

⁵³³ Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler," içinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar, Cilt I: 1919-1980*, 782.

⁵³⁴ Karpat, "Turkish", 96, 98.

⁵³⁵ Oran, 676.

⁵³⁶ Ekavi Athanassopoulou, *Strategic Relations between the US and Turkey, 1979-2000: Sleeping with a Tiger* (New York: Routledge, 2014), 26.

gerektiği ve bu çerçevede de fazlasıyla Amerikancı olmakla itham edilen hükümetin biraz da bu ithamlardan kurtulmak amacıyla attığı bağımsız iç ve dış politika adımlarına olumlu yaklaşılması gerektiği değerlendirilmiştir.⁵³⁷

Sovyetler Birliği’ne yönelik bu yeni politika kamuoyu tarafından da olumlu karşılanmıştır. Muhafazakâr milletvekilleri ve muhafazakâr basın da dâhil olmak üzere halkın geneli Sovyetler ile olan normalleşme sürecini onaylamıştır.⁵³⁸ Ancak Sovyetlerin 1968 yılında Çekoslovakya’yı işgal etmesi bu ılımlı havanın dağılması sonucunu doğurmuştur.⁵³⁹

Orta Doğu Politikası

1965 sonrası, Türk dış politikasında Orta Doğu ülkeleri ile yakınlaşma çabalarının da ön plana çıktığı dönemdir. Hükümeti Orta Doğu ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmaya iten sebepler Sovyetler Birliği’ne yaklaşmalarını sağlayan faktörlerle benzerdir. Ekonomik çıkarlar ve Kıbrıs meselesi başta olmak üzere uluslararası sorunlarda destek bulabilme amacının yanı sıra komünizm tehdidi algısındaki azalma Orta Doğu bölgesine yönelişte de etkili olmuştur. Ayrıca bir yandan ülke içerisinde giderek daha aktif olan anti-emperyalist solcu grupların Batı karşısında Orta Doğu halklarının yanında yer alması, bir yandan da AP’nin tabanını teşkil eden muhafazakâr kanadın Müslüman Arap ülkeleri ile daha yakın ilişkileri destekliyor olması AP hükümetine serbestlik kazandırmıştır.⁵⁴⁰

Önceki dönemlerde bölgeye yönelik politikada yapılan hataların Türkiye’yi Kıbrıs konusunda uluslararası alanda destekçisiz bırakan sebeplerin başında geldiğini düşünen yöneticiler, artık *Bağdat Paktı*

⁵³⁷ A-583, *POL 2-3 TUR*, Parker T. Hart’tan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 28 Şubat 1966.

⁵³⁸ A-637, *POL 1 TUR*, WC Burdett’ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 31 Mayıs 1968.

⁵³⁹ A-868, *POL 1 TUR*, WC Burdett’ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı’na, 29 Ekim 1968.

⁵⁴⁰ Gönlübol ve Kürkçüoğlu, 534; Ömer E. Kürkçüoğlu, *Türkiye’nin Arap Orta Doğusu’na Karşı Politikası: 1945-1970* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1972), 140-141; Andrew Mango, “Turkey in the Middle East,” *Journal of Contemporary History* 3, No. 3 (1968): 234.

tecrübesinde olduğu gibi Orta Doğu'da Batı'nın çıkarlarının temsilcisi ve koruyucusu olarak görülme riskini almak istememişlerdir. Gerçekten de Türkiye'nin bu döneme kadar Orta Doğu ülkeleri ile ilişkisi sadece Batı'ya bağımlı dış politikanın bir uzantısı olarak tezahür etmiştir.⁵⁴¹ Bu tarihten sonra ise, AP, halefi olduğunu iddia ettiği DP'den farklı bir Orta Doğu politikası izlemeye başlamış, Batı'nın temsilcisi rolünden sıyrılıp bölge ülkelerinin de çıkarlarına saygı gösteren bir çizgi takip etmiştir.

Bu dönemde, Türkiye'nin Orta Doğu politikası, a) *Arap ülkeleriyle ilişkileri her alanda geliştirmeye*; b) *Araplar ve Batı dünyası arasında sıkışıp kalmamaya*; c) *Arap ülkeleri arasındaki çekişmelerde taraf olmamaya*; d) *bu ülkeleri bölecek askeri ittifaklara veya anlaşmalara katılmamaya dayalı bir strateji üzerine kurulmuştur.*⁵⁴² Ankara, Araplar arası sorunlara müdahil olmamaya özen gösterirken, İran-İrak veya İran-Suudi Arabistan uyuşmazlığı gibi örneklerde tarafları orta yolda buluşturmaya gayret etmiştir.⁵⁴³ Türkiye bölgenin en önemli sorunu olan İsrail-Filistin meselesinde ise son derece temkinli davranmıştır. İki tarafı da kızdırmamaya çalışan Ankara, dengeli ve aynı zamanda pragmatik bir politika gütmüştür. Bu politika 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında iyice belirginleşmiştir. Öyle ki Ankara ilk kez ABD'den farklı bir politika izlemiştir.⁵⁴⁴ Yakıt ve malzeme ikmali için ABD'nin Türkiye topraklarındaki üslerini kullanmasına izin vermemiştir. Savaştan sonra BM Genel Kurulu'ndaki oylamada ABD'nin aksine Arapları desteklemiş ve İsrail'in 5 Haziran 1967 tarihinden önceki sınırlarına çekilmesini talep eden 242 sayılı karara oy vermiştir. Hatta Genel Kurul'da konuşan Dışişleri Bakanı Çağlayangil Kurul'un İsrail kuvvetlerinin işgal ettikleri topraklardan

⁵⁴¹ Mustafa Aydın, "Determinants of Turkish Foreign Policy: Changing Patterns and Conjunctures During the Cold War," *Middle Eastern Studies* 36, No.1 (2000):113.

⁵⁴² Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Devletleri ile İlişkiler," içinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar, Cilt I: 1919-1980*, 789; Mahmut Bali Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s," *International Journal of Middle East Studies* 25, No. 1 (1993): 94-95.

⁵⁴³ A-637, POL 1 TUR, WC Burdett'ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 31 Mayıs 1968.

⁵⁴⁴ Fırat, 1960-71, 260.

geri çekilmesi hususunda ısrarcı olması gerektiğini söylemiştir.⁵⁴⁵ Öte yandan, Türkiye denge politikası gereği, Sovyetler Birliği’nin İsrail’i saldırgan olarak niteleyen karar tasarısı teklifine Batı ülkeleri ile birlikte olumsuz oy kullanmış ve bu dönemde dahi İsrail ile ilişkilerini kesmemiştir. Bu sebeplerle, Philip Robins Türkiye’nin bu dönemdeki Orta Doğu politikasını “*müsamahakâr tarafsızlık*” olarak nitelemiştir.⁵⁴⁶

Bu arada, 1969 yılında Kudüs’ün İsrail işgali altındaki bölümünde bulunan El Aksa Camii’nin yanması üzerine organize edilen İslam Zirvesi Konferansı AP hükümetinin yeni Orta Doğu politikası açısından ilginç bir sınav haline gelmiştir. Laik Türkiye Cumhuriyeti’nin ‘İslam’ konferansına katılması hususu iç politikada ciddi tartışmalara neden olmuştur. Özellikle ordunun tepkisini çekmekten korkan hükümet ‘dini değil siyasi’ olduğunu ileri sürdüğü söz konusu konferansa ve İslam Konferansı Örgütü’nün kurulacağı sonraki toplantılara düşük seviyede katılmayı tercih etmiştir. Ayrıca konferans sırasında İsrail ile ilişkilerin kesilmesi taleplerine de karşı çıkmıştır.

Avrupa Ekonomik Topluluğu ile İlişkiler

ABD ile ilişkilerin özellikle iyi seyretmediği bu dönemde Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun (AET) Ankara’nın gözünde ABD’ye alternatif olarak değer kazandığı öne sürülebilir.⁵⁴⁷ Belki de bu nedenin de etkisiyle Demirel hükümeti Topluluk ile bütünleşme çabalarını artırmıştır.

AET ile imzalanan 1963 tarihli *Ortaklık (Ankara) Anlaşması*’na göre Türkiye’nin tam üyeliğine kadar hazırlık, geçiş ve nihai olmak üzere üç dönem öngörülmüştür. Anlaşmanın yürürlüğe girdiği 1 Aralık 1964 tarihinden itibaren başlayan hazırlık döneminde, Türkiye’den belli malların ihracatında gümrük indirimi uygulanmış ve Boğaziçi Köprüsü ve Keban Barajı gibi çeşitli projelerde kullanılacak olan 175 milyon ECU

⁵⁴⁵ Kürkçüoğlu, 156.

⁵⁴⁶ Philip Robins, *Turkey and the Middle East* (New York: Council on Foreign Relations Press, 1991), 78.

⁵⁴⁷ Fırat, 1960-71, 195.

tutarında yardım sağlanmıştır.⁵⁴⁸ Hazırlık döneminin beş yıl sürmesi planlanmıştır. Oysa Ankara, 16 Mayıs 1967’de geçiş dönemi çalışmalarının başlatılmasını talep etmiştir. Topluluk hazırlık döneminde Türk ekonomisinin yapısal olarak güçlendirilmesi hedeflerine tam olarak ulaşamadığı gerekçesi ile önce bu talebe olumlu yaklaşmamış ancak 6 Ekim 1967 tarihindeki Ortaklık Konseyi toplantısında tavrı değiştirerek geçiş dönemine yönelik ön çalışmaların başlamasını onaylamıştır.⁵⁴⁹

Süreci hızlandırmaya çalışan Demirel, bir yandan Türkiye’yi AET’ye sokan lider olma arzusu taşırken bir yandan da 1967 darbesi yüzünden Topluluk ile ilişkileri dondurulan Yunanistan’ı yakalama gayreti içerisinde idi.⁵⁵⁰ AP hükümeti AET ile ilişkilere bu denli önem verirken, CHP ve TİP’in öncülüğünü yaptığı çevreler, AET üyeliğinin Türkiye’nin kalkınma öncelikleri ile çelişeceği ve ülkeyi bir montaj sanayii ülkesi haline getireceği iddiasıyla sürece temkinli yaklaşıyorlardı. Benzer bir bölünme, AET taraftarı Dışişleri Bakanlığı diplomatları ve başlarını Turgut Özal’ın çektiği, yükümlülükler hazır olunmadığı gerekçesi ile AET karşıtı tavrı alan, Devlet Planlama Teşkilatı bürokratları arasında da görülmekte idi. Öyle ki diplomatlar plancıları “takunyalılar” diye adlandırıp mukaddesatçı eğilimleri sebebiyle AET’ye karşı olmakla suçlarken, DPT teknisyenleri de diplomatları ‘ülkeyi Batı’ya satmakla’ itham etmiştir.⁵⁵¹

Türkiye’nin hazır olmadığı ortada iken AET daha ziyade siyasi sebeplerle Ankara’nın talebini kabul etmiştir. Üyelik konusunda Türkiye’nin bir kez daha Yunanistan’ın gerisinde kalmasının Türklerde doğuracağı tepkiyi ve geçiş dönemine geçilmediği takdirde hâlihazırdaki ekonomik durumun düzelmemesi ihtimalini göz önünde bulunduran Topluluk ikinci aşamayı başlatmıştır.⁵⁵²

⁵⁴⁸ Esra Çayhan, *Dünden Bugüne Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri ve Siyasal Partilerin Konuya Bakışı* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1997), 35.

⁵⁴⁹ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, “AET’yle İlişkiler,” içinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, 840-842.

⁵⁵⁰ Erhan ve Arat, 839-840.

⁵⁵¹ Mehmet Ali Birand, *Türkiye’nin Ortak Pazar Macerası: 1959-1985* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985), 210-217.

⁵⁵² Erhan ve Arat, 842.

Geçiş döneminin şartlarını belirleyen Katma Protokol müzakereleri Mart 1969'da başlamıştır. İçerideki durum sebebiyle siyaseten bir zafere ihtiyaç duyan Demirel, ayrıca ABD ile ilişkilerin iyice kötüleştiği bir dönemde bu ülkeden doğan boşluğun AET ile doldurulabileceğini hesaplamış, bu sebeple müzakerelerin, DPT'nin ve diğer bazı kurumların konmasını istedikleri şartlarda fazla ısrarcı olunmadan, sonuçlandırılması talimatını vermiştir.⁵⁵³ *Katma Protokol* 23 Kasım 1970 tarihinde imzalanmıştır. Protokol Meclis'te onay sürecinde iken 12 Mart Darbesi gerçekleşmiş ancak Erim hükümeti süreci kaldığı yerden devam ettirmiştir.

Dönemin dış politikası değerlendirildiğinde, “*iyi komşuluk politikası*”nın genel olarak başarılı olduğu söylenebilir. Ankara, Suriye hariç (hatta 1963-1964 Kıbrıs krizi sonrasında Yunanistan da dâhil olmak üzere) tüm komşuları ile ilişkileri düzeltmiştir. Türkiye önceki dönemlerle kıyaslandığında, çok daha bağımsız, daha aktif, daha esnek bir dış politika takip etmiştir. *NATO* ve *CENTO* dışında kalan bu yeni dostlardan özellikle Kıbrıs meselesinde, istenilen düzeyde olmasa da, belirli bir destek sağlanmış; Sovyetler örneğinde olduğu gibi mali kaynak elde edilmiştir. Ayrıca Demirel hükümeti, hem içeride hem dışarıda siyasi hedeflerine ulaşabilmek amacıyla, ABD'ye bağımlı olduğu izlenimini değiştirmeye çalışmıştır. Washington ise, bu politikardan tehdit algılamak yerine, demokratik, siyaseten orta yolcu, iktisaden karma ekonomiden yana, alenen Amerikan çıkarlarını destekleyen bir görüntü vermektan kaçınmasına rağmen genel olarak Amerikan dostu bir hükümet olarak gördükleri Demirel ve kabinesinin desteklenmesi gerektiğine hükmetmiştir.⁵⁵⁴ Esasen iç politikadaki eleştirileri bertaraf etmeyi ve Amerikan yardımının azaldığı bir dönemde yeni dış yardım kaynakları bulmayı hedefleyen Demirel hükümetinin bağımsız politika ve iyi komşuluk siyaseti, Türkiye Batı kampından ayrılmadığı sürece, genel Amerikan çıkarları ile uyumlu

⁵⁵³ Birand, 277-278.

⁵⁵⁴ A-637, *POL 1 TUR*, WC Burdett'ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 31 Mayıs 1968.

olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵⁵ Türkiye'nin Sovyetler'den askeri donanım veya yardım almadığı sürece, Sovyetler ve Doğu Avrupa ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme çabasının ne Amerikan ne de NATO çıkarlarına aykırı olmadığı hesaplanmıştır. Sovyetlerden alınacak mali yardım ve sanayi projeleri için sağlanacak teknik desteğin, ülkenin kalkınmasını ve ekonominin düzelmesini sağlamak suretiyle siyasi istikrara katkıda bulunacağı öngörülmüştür. Aynı şekilde Washington, her ne kadar Ankara'nın Orta Doğu'ya ilişkin konularda artık kendilerini Arap ülkeleri ile geliştirdiği ilişkiler ramına açıktan desteklemeyeceğini bilse de, Türkiye'nin nüfuzunu Sovyetlerin bölgeye sızmasını engellemek için kullanabileceklerini hesaplamıştır.

Sonuç

1965-1971 dönemi Türk siyasetinin 'ilk gerçek çok partili hayatı' olarak nitelendirilir. Gerçekten de daha önce fırsat bulamayan her türlü görüş hem organize olma şansını yakalamış hem de değişen sosyo-ekonomik şartlarla birlikte hitap edecek kısıtlı veya yaygın tabanlara sahip olmuşlardır. Böylece partiler ister istemez ideolojik olarak da ayrışmaya gitmişlerdir. Örneğin, AP siyaset oyununu rejimin sınırları içerisinde oynayan, bu sınırlarla ilgili açıktan ve doğrudan kavgaya girmeksizin, rejimin tüm veçhelerini sindirememiş olanlar dâhil muhtelif toplulukları çevreden merkeze taşımış bir partidir. AP döneminde CHP ile özdeşleştirilen ve zinde kuvvetleri de kapsayan elitlere karşı milli irade vurgusu artık Türk siyasetinin değişmez temalarından biri haline gelmiştir. Ancak bir süre sonra, 27 Mayıs'a veya CHP'ye ve asker-bürokrat seçkin elite karşı olma durumu ne partinin içindeki değişik grupları ne de partinin hitap ettiği geniş ama farklı kitleyi bir arada tutmaya yetmemiştir. Bu arada Demirel'in esas dönüştürücü güç olarak gördüğü ekonomik politikalar ön plana çıkmış ancak büyük bir kararlılıkla

⁵⁵⁵ A-637, POL 1 TUR, WC Burdett'ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 31 Mayıs 1968.

giriştiği Türkiye'yi sanayileşerek kalkındırma projesi kaçınılmaz olarak siyasi bir maliyet yaratmıştır. AP büyük sanayinin ana akım partisi haline gelirken, Anadolu küçük esnaf ve toprak sahipleri, kendilerini 'büyük sanayiciler ve Batı sermayesine ezdiren' Demirel'e karşı cephe alıp yeni kurulan alternatif partilere yönelmiştir. Bu partiler de kendilerini sağ cenahta AP'ye göre konumlandırmış, kimlik ve ideolojilerini AP ile olan farklılıklarını vurgulamak suretiyle inşa etmişlerdir.

Özetle, hızlı iktisadi gelişim daha da hızlı toplumsal dönüşüme sebep olmuştur. Köyden kente göçle daha çetrefil hale gelen bu dönüşüm yeni kurulan toplumsal düzende kendilerine yer bulamayan, ihtiyaçlarının tam anlamıyla karşılanmadığına inanan memnuniyetsiz kitleler yaratmıştır. Bu kitlelerin talepleri yeni siyasi hareketlerin ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır. Böylece bu gruplar memnuniyetsizlik ve güvensizliklerini sadece İslamcı veya milliyetçi kanallar vasıtasıyla değil benzer şekilde sola yönelerek de ifade etmeye başlamışlardır.

1945 sonrası Soğuk Savaş şartlarında, Türkiye'nin giderek daha fazla kapitalistleştiği ve ABD ile benzersiz bağlar inşa ettiği bir ortamda, bu yapısal dönüşümleri ve ilişkileri sorgulayan grupların ortaya çıkması eşyanın tabiatındandır. 1961 Anayasası'nın sağladığı görece özgürlük döneminde bu gruplar organize olma, görüşlerini olgunlaştırma, ülkeye uygun kuramlar geliştirme ve yayma/tafta toplama faaliyetleri içine girmişlerdir. Bu arada sol hareketler Kemalizm'in devletçilik ilkesi veya Atatürk'ün bağımsızlık ideali üzerinden sosyalizmi Kemalizm ile bağdaştırmaya çalışmışlardır. Bu çabanın geri planında elbette sosyalist hareketi rejim nezdinde daha kabul edilebilir bir görünüme büründürme amacı mevcuttur. Ancak iki darbe arası dönem Türk solu tarafından çok da iyi değerlendirilememiş; sosyalist gelenek milletvekili dahi çıkarmayı başarmış olsa da, sol gruplar kısa sürede kendi içerisindeki fikir ve yöntem ayrılıkları yüzünden farklı yönlere savrulmuşlardır. Bazı öğrenci gruplarının ülkedeki şartların olgunlaştığı yönündeki toy iyimserlikleri ve yine bazılarının ordudaki 'ilerici subayların'

desteğine sahip olduklarına dair algıları bu grupları radikal eylemlere yöneltmiştir. 1970'lerin sonunda ülkenin yaşadığı sosyal, ekonomik ve siyasi sorunlara daha önce yaşanmamış bir öğrenci/gerilla direnişi ve işçi ayaklanması da eklenince kendilerini rejimin sahibi ilan eden ve bu iddiaları AP politikaları sayesinde kurumsal temel kazanan askerler tercihlerini 'sistemi' koruma yönünde kullanmışlardır. Biraz da bu sebeple, Ömer Laçiner'e göre, her ne kadar 1971 Darbesi Demirel'i iktidardan uzaklaştıran bir hareket olsa da 12 Mart dönemi 1973 yılının Mart ayında fiilen sona erdiğinde Demirel "haklılığını ispat etmiş, itibarı zirvede" bir liderdir artık.⁵⁵⁶ 1971 sonrası dönemde Demirel'in sadece temel siyasi yaklaşımları ve ekonomik politikaları devam ettirilmemiş ayrıca şahsi etkisi sonucu Türk siyaseti giderek daha da anti-komünist bir kimliğe bürünmüştür.

Karşıtlıkların mevcudiyetinin doğallığı ve kabulüne dair uzlaşma ve ekonomik kalkınma Türk siyasi hayatı için özellikle belirleyici ve önemli olan iki temel kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bir yandan, ekonomik politikalar sandık demokrasisinin belki de kaçınılmazı olan popülist siyaset yüzünden layıkıyla yürütülememiştir. Diğer yandan da, demokrasinin sağlıklı gelişimi için devamlı surette tecrübe edilmesi hem doğal hem de gerekli olan karşıtlık durumu, tek-tipçi sivil ve askeri müdahalelerle dönemsel olarak sekteye uğradığı için, sadece demokrasinin kurumsal olarak pekişmesi (*consolidation*) değil, demokratik anlayışın içselleştirilmesi de 21. yüzyılın ikinci on yılı itibarıyla hâlâ gerçekleştirilememiştir.

Kaynakça

Belgeler:

A-1027, POL 13-2 TUR, Philip Clock'tan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Haziran 1964.

⁵⁵⁶ Laçiner, 15. Süleyman Demirel, devlete ve rejime yönelik tehditlere karşı devletin kendini koruyabilmesi için 1960'ların sonunda teklif ettiği çözümlerin o zamanlar yadırgandığını ancak 1971 sonrasında benimsenerek bu önerilerin çoğunun hayata geçirildiğini yazar. *Süleyman Demirel, 1946'dan 1973'e* (İstanbul: Birlik Matbaası, tarih yok), 49.

- A-128, *POL 13 TUR, POL 23 TUR*, George A. McFarland'dan (İstanbul Konsolosluğu) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Mayıs 1966.
- A-146, *POL 23 TUR*, Christopher Van Hollen'dan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Eylül 1965.
- A-409, *POL 12 TUR*, Christopher Van Hollen'dan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 6 Ocak 1967.
- A-414, *POL 2 TUR*, Ankara Büyükelçiliği'nden ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Ocak 1967.
- A-583, *POL 2-3 TUR*, Parker T. Hart'tan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 28 Şubat 1966.
- A-622, *POL 15 TUR*, Christopher Van Hollen'dan (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 14 Mart 1966.
- A-637, *POL 1 TUR*, WC Burdett'ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 31 Mayıs 1968.
- A-80, *POL 12 TUR*, Wharton D. Hubbard'dan (İstanbul Konsolosluğu) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Ocak 1967.
- A-868, *POL 1 TUR*, WC Burdett'ten (Ankara Büyükelçiliği) ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 29 Ekim 1968.
- Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969-1976, Vol XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972, Documents 425, 429, 431.*
- XR POL 27 CYP*, Memorandum of Conversation, ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan Ankara Büyükelçiliği'ne, 16 Haziran 1965.

Makale ve Kitaplar:

- "Correspondence between President Johnson and Prime Minister İnönü, June 1964, as released by the White House, January 15, 1966." *The Middle East Journal* 20, no. 3 (1966): 386-393.
- General Assembly Resolution 2077 (XX), Question of Cyprus, A/RES/2077(XX) (18 December 1965), http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2077%28XX%29&Lang=E&Area=RESOLUTION (27.03.2014).
- "Yön Bildirisi." İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol*, Cilt 8, ed. Murat Gültekin, 1300-1301. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Abadan, Nermin. *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlihi*. Ankara, Sevinç Matbaası, 1966.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. "Aşırı Milliyetçi Sağ." İçinde *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, 189-236. İstanbul: Belge Yayınları, 2003.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. "Milliyetçi Hareket Partisi." İçinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, 2111-2119. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

- Ağtaş, Özkan. "Ortanın Solu: İsmet İnönü'den Bülent Ecevit'e." İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol*, Cilt 8, ed. Murat Gültekingil, 194-221. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. New York: Routledge, 1993.
- Ahmad, Feroz. *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*. London: C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, 1977.
- Akyaz, Doğan. *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi-Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*. İstanbul: İletişim, 2009.
- Alper, Emin. "Milliyetçilik-Modernleşme Geriliminde "Ortanın Solu" ve Ecevit." *Toplum ve Bilim* 93 (2002): 110-141.
- Aren, Sadun. *TİP Olayı (1961-1971)*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Ataöv, Türkkiye, "Türk Dış Politikası Üzerine Düşünceler." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 24, no. 1 (1969): 95-121.
- Athanassopoulou, Ekavi. *Strategic Relations between the US and Turkey, 1979-2000: Sleeping with a Tiger*. New York: Routledge, 2014.
- Atılgan, Gökhan. "Mihri Belli." İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol*, Cilt 8, ed. Murat Gültekingil, 548-570. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Atılgan, Gökhan. "Sosyalist Milliyetçilik Söylemi (Türkiye, 1961-1968): Temeller ve Ayrılıklar." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 64, no. 3 (2009): 1-26.
- Atılgan, Gökhan. "Yön-Devrim Hareketi." İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Sol*, Cilt 8, ed. Murat Gültekingil, 597-646. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Aybar, Mehmet Ali. *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*. İstanbul: BDS Yayınları, 1988.
- Aydın, Mustafa. "Determinants of Turkish Foreign Policy: Changing Patterns and Conjunctions During the Cold War." *Middle Eastern Studies* 36, no.1, (2000):103-139.
- Aykan, Mahmut Bali. "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s." *International Journal of Middle East Studies* 25, no. 1 (1993): 91-110.
- Belge, Murat. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'tan Sonra)." İçinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, 1955-1962. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Bilgiç, Sadettin. *Hâtralar*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.
- Birand, Mehmet Ali. *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası: 1959-1985*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.
- Bora, Tanıl. "Alparslan Türkeş." İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, Cilt 4, ed. Tanıl Bora, 686-695. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Bora, Tanıl. "Süleyman Demirel." İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Liberalizm*, Cilt 7, ed. Murat Yılmaz, 550-577. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

- Bölükbaşı, Süha. *Turkish-American Relations and Cyprus*. Lanham, M.D.: University Press of America, 1988.
- Can, Kemal. “Ülkücü Hareketin İdeolojisi.” İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, Cilt 4, ed. Tanıl Bora, 663-705. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Cizre, Ümit. *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Coulombis, Theodore A. *The United States, Greece, and Turkey: The Troubled Triangle*. New York: Praeger, 1983.
- Çakır, Ruşen. “Milli Görüş Hareketi.” İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslâmcılık*, Cilt 6, ed. Yasin Aktay, 544-575. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Çalık, Mustafa. *Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP Hareketi’nin Kaynakları ve Gelişimi (1965-1980)*. Ankara: Cedit Neşriyat, 1995.
- Çalmuk, Fehmi. “Necmettin Erbakan.” İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslâmcılık*, Cilt 6, ed. Yasin Aktay, 550-567. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Çavdar, Tevfik. “Adalet Partisi.” İçinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, 2089-2101. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Çavdar, Tevfik. “Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980).” İçinde *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, 2025-2036. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Çayhan, Esra. *Dünden Bugüne Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri ve Siyasal Partilerin Konuya Bakışı*. İstanbul: Boyut Kitapları, 1997.
- Çaylak, Adem ve Baran, Hüseyin. “Türkiye’de Kemalist Rejimin Ordu ile Pekişmesi ve Darbeler Arası Dönem (1960-1970).” İçinde *Osmanlı’dan İkininli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, ed. Adem Çaylak ve diğerleri, 421-460. Ankara: Savaş Yayınevi, 2009.
- Demirel, Süleyman. *1946’dan 1973’e*. İstanbul: Birlik Matbaası, tarih yok.
- Demirel, Süleyman. *1971 Buhramı ve Aydınlığa Doğru*. Ankara: Doğu Matbaası, 1973.
- Demirel, Süleyman. *Adalet Partisi Genel Başkanlığına Adaylığımı Neden Koyuyorum?* Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1964.
- Demirel, Süleyman. *Büyük Türkiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975.
- Demirel, Süleyman. *Yazdıkları ve Söyledikleri*. Ankara: Doğu Yayıncılık, 1965.
- Demirel, Tanel. “Adalet Partisi.” İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm*, Cilt 7, ed. Murat Yılmaz, 548-583. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Demirel, Tanel. *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Ecevit, Bülent. *Ortanın Solu*. Ankara: Ulusal Basımevi, 1966.
- Erdoğan, Necmi. “Demokratik Soldan Devrimci Yol’a: 1970’lerde Sol Popülizm Üzerine Notlar.” *Toplum ve Bilim* 78 (1998): 22-37.

- Erhan, Çağrı ve Arat, Tuğrul. "AET'yle İlişkiler." *İçinde Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 808-853. Ankara: İletişim, 2001.
- Erhan, Çağrı. "ABD ve NATO'yla İlişkiler." *İçinde Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 681-715. Ankara: İletişim, 2001.
- Erhan, Çağrı. *Beyaz Savaş: Türk Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.
- Eroğul, Cem. "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971." *İçinde Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, 112-158. İstanbul: Belge Yayınları, 2003.
- Esmer, Gülsüm Tütüncü. "Propaganda, Söylem ve Sloganlarla Ortanın Solu." *Doğuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, no. 3 (2008): 69-85.
- Fırat, Melek ve Kürkçüoğlu, Ömer. "Arap Devletleri ile İlişkiler." *İçinde Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 784-796. Ankara: İletişim, 2001.
- Fırat, Melek. "Yunanistan'la İlişkiler." *İçinde Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 716-768. Ankara: İletişim, 2001.
- Fırat, Melek. *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997.
- Gevgili, Ali. *Yükseliş ve Düşüş*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987.
- Giritli, İsmet. "Turkey since the 1965 Elections." *Middle East Journal* 23, no. 3 (1969): 351-363.
- Göle, Nilüfer. "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites." *Middle East Journal* 51, no. 1 (1997): 46-58.
- Gönlübol, Mehmet ve Kürkçüoğlu, Ömer. "1965-1973 Dönemi Türk Dış Politikası." *İçinde Olaylarla Türk Dış Politikası*, ed. Mehmet Gönlübol, 491-540. Ankara: AÜSBF Yayınları, 1987.
- Haftendorn, Helga. *NATO and the Nuclear Revolution: A Crisis of Credibility, 1966-1967*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Hale, W. M. "Aspects of the Turkish General Election of 1969." *Middle Eastern Studies* 8, no. 3 (1972): 393-404.
- Hale, William. *Türk Dış Politikası, 1774-2000*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.
- Harris, George S. *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*. Washington D.C.: AEI-Hoover Policy Study, 1972.
- Hyland, Michael P. "Crisis at the Polls: Turkey's 1969 Elections." *Middle East Journal* 24, no. 1 (1970): 1-16.

- İpekçi, Abdi. "Her Hafta Bir Sohbet: Celâl Bayar." *Milliyet*, 10 Eylül 1973.
- Karadeniz, Harun. *Olaylı Yıllar ve Gençlik*. İstanbul: May Yayınları, 1975.
- Karpat, Kemal H. "Political Developments in Turkey, 1950-70." *Middle Eastern Studies* 8, no. 3 (1972): 349-375.
- Karpat, Kemal H. "Turkish-Soviet Relations," içinde *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974*, ed. Kemal H. Karpat, 73-104. Leiden: E.J. Brill, 1975.
- Komsuoğlu, Ayşegül. *Siyasal Yaşamda Bir Lider: Süleyman Demirel*. İstanbul: Ben-
gi Yayınları, 2008.
- Kuneralp, Zeki. *Sadece Diplomat: Anılar-Belgeler*. İstanbul: İsis, 1999.
- Kürkçüoğlu, Ömer E. *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası: 1945-1970*.
Ankara: Sevinç Matbaası, 1972.
- Laçiner, Ömer. "12 Mart Üzerine." *Birikim* 8 (1975): 14-34.
- Laclau, Ernesto ve Mouffe, Chantal. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards A
Radical Democratic Politics*. New York: Verso, 2001.
- Levi, Avner. "The Justice Party, 1961-1980." İçinde *Political Parties and Democracy
in Turkey*, ed. Metin Heper ve Jacob M. Landau, 134-151. New York: I.B. Tauris,
1991.
- Lipovsky, Igor P. *The Socialist Movement in Turkey 1960-1980*. Leiden; New York:
Brill, 1992.
- Mango, Andrew. "Turkey in the Middle East." *Journal of Contemporary History* 3,
no. 3 (1968): 225-236.
- Mango, Andrew. *Türkiye ve Türkler: 1938'den Günümüze*. İstanbul: Remzi Kitabevi,
2006.
- Mater, Nadire. *Sokak Güzeldir*. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Naci, Fethi. "Seçimlerden Sonra." *Yön*, no. 133, 15 Ekim 1965, 6.
- Oran, Baskın. "Dönemin Bilançosu." İçinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşın-
dan Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 655-
680. Ankara: İletişim, 2001.
- Özdemir, Hikmet. *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi*. Ankara: Bilgi Ya-
yınevi, 1986.
- Rabasa, Angel ve Larrabee, F. Stephen. *Rise of Political Islam in Turkey*. Santa Mo-
nica, C.A.: RAND Corporation, 2008.
- Robins, Philip. "The Opium Crisis and the Iraq War: Historical Parallels in Turkey-
US Relations." *Mediterranean Politics* 12, no. 1 (2007): 17-38.
- Robins, Philip. *Turkey and the Middle East*. New York: Council on Foreign Relati-
ons Press, 1991.
- Salman, Turhan. *TİP Parlamentoda 1963,1966*. Cilt I. İstanbul: TÜSTAV, 2004.
- Samim, Ahmet (Murat Belge). "Sol." İçinde *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. Irvin Ce-
mil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, 159-188. İstanbul: Belge Yayınları, 2003.

- Sarıbay, Ali Yaşar. "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği." İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık*, Cilt 6, ed. Yasin Aktay, 576-590. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Savran, Sungur. "1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler." *11. Tez 6* (1987): 132-168.
- Sherwood, W. B. "The Rise of the Justice Party in Turkey." *World Politics* 20, no. 1 (1967): 54-65.
- Spain, James W. "The United States, Turkey and the Poppy." *Middle East Journal* 29, no. 3 (1975): 295-309.
- Szyliowicz, Joseph S. "The Turkish Elections: 1965." *Middle East Journal* 20, no. 4 (1966): 473-494.
- Tekil, Füzûzan. *Türk Demokrasisi İçinde Süleyman Demirel*. İstanbul: Göktürk Yayınları, 1975.
- Tellal, Erel. "SSCB'yle İlişkiler." İçinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular; Belgeler; Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 769-783. Ankara: İletişim, 2001.
- Türk, Hikmet Sami. "Türk Seçim Sisteminde Oy Hakkı." *AÜHF Dergisi* 26, no. 3-4 (1969): 79-114.
- Türkeş, Alparslan. *Dokuz Işık*. İstanbul: Hamle Yayıncılık, 1972.
- Türkeş, Alparslan. *Temel Görüşler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975.
- Uslu, Nasuh. *Türk-Amerikan İlişkileri*. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2000.
- Uslu, Nasuh. *The Cyprus Question as an Issue of Turkish Foreign Policy and Turkish American Relations 1959-2003*. New York: Nova Publishers, 2003.
- Uslu, Nasuh. "1965-1970 Dönemi Dış Politika." İçinde *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, ed. Adem Çaylak ve diğerleri, 474-475. Ankara: Savaş Yayınevi, 2009.
- Ünlü Bilgiç, Tuba. "The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960." *BİLİG* yayınlanacak (Ocak 2015).
- Ünlü, Barış. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar*. İstanbul: İletişim, 2002.
- Ünsal, Artun. *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi, 1961-1971*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2002.
- Váli, Ferenc A. *Bridge Across the Bosphorus*. Maryland: Johns Hopkins Press, 1971.
- Yaşar, M. Emin. "Dergâh'tan Parti'ye, Vakıf'tan Şirkete Bir Kimliğin Oluşumu ve Dönüşümü: İskenderpaşa Cemaati." İçinde *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık*, Cilt 6, ed. Yasin Aktay, 323-340. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Yavuzalp, Ercüment. *Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik, 1967-1970*. Ankara: Bilgi, 1993.
- Zakaria, Fareed. "The Rise of Illiberal Democracy." *Foreign Affairs* 76, no. 6 (1997): 22-43.

Zentner, Joseph L. "The 1972 Turkish Opium Ban: Needle in the Haystack Diplomacy?." *World Affairs* 136, no. 1 (1973): 36-47.

Zileli, Gün. "Yön, Leninizm, Kemalizm, MDD'cilik ve Ulusalçılar." *Birikim* 187, (2004): 104-105.

Zürcher, Erik Jan. *Turkey: A Modern History*. London: I.B. Tauris, 2004.